

Uniwersytet Rzeszowski
Kolegium Nauk Humanistycznych

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

KWARTALNIK

NR 4(21)/2021

Wydawnictwo
Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2021

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

REDAKCJA:

Paweł GRATA – redaktor naczelny
Katarzyna FLISAK – sekretarz redakcji
Jarosław KINAL – członek redakcji ds. baz danych

RADA NAUKOWA:

Laura ARDELEAN (Uniwersytet Oradejski), Aleksander BOBKO (Uniwersytet Rzeszowski), Sylwester CZOPEK (Uniwersytet Rzeszowski), Andrij GORBACHYK (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Petr JÜPTNER (Uniwersytet Karola w Pradze), Janusz KALIŃSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Sławomir KAMOSIŃSKI (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy), Józef KAPOSZTA (Uniwersytet św. Stefana w Godollo), Despina KARAKATSANI (Uniwersytet Peloponeski, Korynt), Olga KUTSENKO (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Markijan MALSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki), Wojciech MORAWSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Henrietta NAGY (Tomori Pál College), Grzegorz OSTASZ (Politechnika Rzeszowska), Jurij PACZKOWSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki)

REDAKTORZY TEMATYCZNI:

Krzysztof BOCHENEK (filozofia), Tomasz BOCHNAK (archeologia), Andrzej BONUSIAK (historia), Edyta CZOP (historia), Witold JEDYNAK (praca socjalna), Hubert KOTARSKI (socjologia), Beata LORENS (historia), Paweł Sierżęga (historia), Katarzyna TRYBAŁA-ZAWIŚLAK (archeologia), Krzysztof ŻARNA (nauki o polityce)

ADRES REDAKCJI:

Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego
al. T. Rejtana 16C, 35-959 Rzeszów, p. 31
tel. 17 872 13 03
e-mail: kwartalnik@ur.edu.pl

Kwartalnik jest wydawany w wersji elektronicznej oraz papierowej.
Podstawową formą wydawniczą periodyku jest wersja on-line.

Redaktor językowy

Elżbieta KOT

Opracowanie techniczne

Ewa KUC

Redaktor tekstów w języku angielskim

Donald TRINDER

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2021

ISSN 2543-8379

DOI: 10.15584/johass

WYDAWNICTWO UNIwersytetu Rzeszowskiego
35-310 Rzeszów, ul. prof. S. Pigonia 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <https://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 6,64, ark. druk. 7, zlec. red. 123/2021
Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

ARTYKUŁY

GRZEGORZ BONUSIAK

Kilka uwag o historycznych fundamentach etnogenezy Friulów 5

MIROSLAW KLUSEK

Endeavours to intensity agricultural production in Austrian Galicia during World War II 17

MARCIN MICHNIEWSKI

Organisation of Lublin confinement institutions in 1939–1944 within the ramifications of the German security apparatus 28

MACIEJ CESARSKI

Przeciążenie kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych seniorów w Polsce i liczniejszych państwach UE (2007–2019) 49

GRZEGORZ ZACKIEWICZ

Kryzys konstytucyjny w Estonii w 2016 r. 65

KAROLINA TRZASKA

Instytucje szkolnictwa wyższego jako instrument walki z kryzysem (perspektywa Unii Europejskiej) 82

ARTYKUŁY RECENZYJNE

EDYTA MAJCHER-OCIESA

Marta Błąd, *Sto lat reform agrarnych w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019, ss. 281 100

Wykaz recenzentów 1–4/2021 111

Grzegorz Bonusiak¹

Kilka uwag o historycznych fundamentach etnogenezy Friulów

Streszczenie

Terytorium współczesnej Republiki Włoskiej zamieszkują mniejszości etniczne, którym państwo zapewnia ochronę, rozpoznając je jako mniejszości językowe. Należy do nich społeczność posługująca się językiem friulskim, zamieszkująca północno-wschodnie rubieże państwa. Jak wszelkie inne grupy etniczne, ma ona własną historię, która wpłynęła na ukształtowanie się jej specyfiki. Po II wojnie światowej, a zwłaszcza od schyłku lat 60., naukowcy i aktywiści zintensyfikowali działania zmierzające do opisanie i zrozumienia tego procesu. Zaczęto wskazywać wydarzenia, które uznano za szczególnie istotne w procesie friulskiej etnogenezy. Celem niniejszego artykułu jest poddanie ich krytycznej analizie i ukazanie ewentualnych uproszczeń czy zakłamań w przyjętych dla wyjaśnienia zjawiska ukształtowania friulskiej odrębności założeniach.

Słowa kluczowe: Włochy, Friuli-Wenecja Julijska, mniejszości etniczne, mniejszości językowe, historia Friuli

Wstęp

Republika Włoch może być postrzegana jako klasyczne, jednorodne państwo narodowe. Można w niej jednak wyróżnić regiony zamieszkiwane przez zbiorowości, których tożsamość jest inna niż włoska lub tylko częściowo włoska. Należą do nich mniejszości narodowe: francuska w Dolinie Aosty, niemiecka rozszkana w alpejskich dolinach i skupiona w prowincji Bozen/Bolzano, słoweńska osiadła w okolicach Triestu

¹ Dr hab. Grzegorz Bonusiak, prof. UR, Instytut Nauk o Polityce Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. mjr. W. Kopisto 2a, 35-959 Rzeszów, e-mail: gbonusiak@ur.edu.pl, nr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3315-3391>.

czy grecka na południu Półwyspu Apenińskiego². Obok mniejszości, które są bezpośrednio związane z innymi państwami, istnieją także mniejszości regionalne o odmiennej tożsamości, manifestującej się w języku czy kulturze. Wśród nich należałoby wskazać Sycylijczyków i Sardyńczyków, których odrębność wsparta jest wyspiarskim położeniem, a także Friulów zamieszkujących północno-wschodnie krańce Italii. Szacunki dotyczące ich obecnej liczby wahają się od 450 do 625 tysięcy osób (Mucignat 2014: X) zamieszkujących region Friuli-Wenecja Julijska³. Przy liczbie mieszkańców regionu sięgającej 1 200 tysięcy osób (Istituto) oznacza to nawet połowę populacji, przy czym mniejszość ta zamieszkuje głównie Friuli, to jest zachodnią i środkową część regionu, gdzie stanowi większość. Region ten był od wieków strefą graniczną pomiędzy światem romańskim i germańskim, a jednocześnie podlegał naporowi różnych ludów bałkańskich, a nawet koczowników ze strefy wielkich stepów. Procesy historyczne sprawiły, że jego mieszkańcy wytworzyli własną, przynajmniej częściowo odrębną od włoskiej kulturę, którą zachowywali przez wieki pomimo wielowiekowej różnokierunkowej presji i zachodzących wokół nich wydarzeń.

Gdy zakończyła się II wojna światowa, ci, którzy wciąż czuli odrębność, wzmogli działania zmierzające do przywrócenia i rozpropagowania własnej odmienności oraz jej oficjalnego uznania przez władze państwowe. Kolejne dekady przynosiły poprawę sytuacji politycznej – realizacja dążeń Friulów stała się istotnym elementem działań władz regionalnych i edukacji społeczno-kulturowej – język zaczął być nauczany w szkołach, a stowarzyszenia kulturowe dotowane z regionalnego budżetu. Dzięki temu mamy obecnie do czynienia z końcowym etapem odrodzenia etnicznego Friulów, a wyznacznikiem ich współczesnej pozycji jest funkcjonowanie powołanej ustawą z 2007 r. Agenzie Regionâl pe Lenghe Furlane (Regionalnej Agencji Języka Friulskiego) dbającej o utrzymanie i rozwój rodzimego języka i kultury⁴. Jednym z elementów jej działalności jest gromadzenie wiedzy o losach historycznych regionu

² Ustawa z 15 grudnia 1999 r. o ochronie mniejszości językowych wymienia mniejszości językowe: albańską, chorwacką, germańską, grecką, katalońską i słoweńską oraz osoby posługujące się językami: francuskim, prowansalskim, francusko-prowansalskim, friulskim, sardyńskim oraz ladyńskim (GU n. 297/1999).

³ Podstawą tego wyliczenia jest znajomość języka friulskiego, należącego do grupy języków retroromańskich.

⁴ Nazwa, która jako właściwość agencji wskazuje język friulski, odpowiada włoskim zasadom ochrony mniejszości, które rozpoznają wyłącznie mniejszości językowe. W istocie zakres kompetencji agencji obejmuje wszelkie sprawy związane z językiem i kulturą Friulów.

i jego mieszkańców oraz jej upowszechnianie. Wśród dostępnych informacji odnaleźć można cenne opracowanie poświęcone etnogenezie Friulów (Agjenzie 2). Za pierwszymi autorami przedstawiającymi w sposób zwarty historię regionu (Francescato i Salimbeni 1976; Maniaco 2005; Menis 2002) wskazuje ono kamienie węgielne tego procesu, wymieniając w pierwszym rzędzie dziedzictwo rzymskie, okresy suwerenności i specyfikę funkcjonowania pod władztwem Wenecji. W odniesieniu do kształtowania współczesnej tożsamości Friulów zwraca uwagę na ich marginalizację, asymilację i masowe wychodźstwo, natomiast dla pokreślenia współczesnej odrębności – na jej symbole. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wymienionych uwarunkowań oraz poddanie ich krytycznej analizie, aby zweryfikować, czy rzeczywiście mogą być uznawane za elementy kształtowania specyficznej friulskiej tożsamości. W tym celu każde zostanie przedstawione zgodnie ze współczesną wiedzą historyczną, a następnie poddane analizie zmierzającej do zrozumienia jego znaczenia dla kształtowania friulskiej odmienności.

Rzymskie początki

Wskazuje się, że początki odmienności regionu i jego mieszkańców wiążą się ze specyfiką powstania jego pierwszej historycznej stolicy – Akwilei. Miasto to było kolonią rzymską, jednak założoną nie na prawie rzymskim, lecz latiońskim, a więc jej mieszkańcy mieli prawa cywilne równe Rzymianom, ale nie posiadali praw obywatelskich (Litewski 1998: 144–145). Co więcej, Akwileja nie przylegała bezpośrednio do terenów już przyłączonych do Rzymu, gdyż oddzielały ją siedziby sprzymierzonych z Republiką Wenetów, a jednocześnie była narażona na ciągłe ataki ze strony pobliskich Istrów i ludów celtyckich (Wojciechowski 2000: 19). Niemniej założona w 181 r. p.n.e. kolonia, dzięki strategicznemu położeniu i dość szybkiemu uzyskaniu łatwego połączenia z Rzymem po wybudowaniu drogi Via Aemilia, stała się ważnym i szybko rozwijającym się ośrodkiem (Piegoń 2009: 214). Moment, który może być uznany za początek kształtowania się odrębności regionu, jest związany z upadkiem Republiki i nazwiskiem najbardziej znanego spośród Rzymian. Gajus Juliusz Cezar był namiestnikiem Galii Przedalpejskiej, a jego ulubioną siedzibą była właśnie Akwileja. Dzięki temu rozkwitło nie tylko miasto, ale także cały region, na którym namiestnik prowadził intensywną akcję osiedleńczą, nadając ziemię byłym żołnierzom legionów, którymi dowodził. Właśnie wzmożone osadnictwo z czasów Cezara i jego następców sprawiło, że powstały dwa bardzo

ważne dla przyszłości regionu miasta. Pierwszym było Tergeste – dzisiejszy Triest, obecnie stolica regionu autonomicznego Friuli-Wenecja Julijska, leżące jednak poza właściwym Friuli. Drugim było Forum Julii nazwane tak od imienia cesarza i ze względu na funkcję ośrodka handlowego (Iwaszkiewicz-Wronikowska 1998: 230). Dziś wprawdzie miasto nosi nazwę Cividale del Friuli, ale dało miano całemu regionowi i jego mieszkańcom w wyniku utworzenia z jego nazwy zbitki językowej Friuli.

Akwileja była nie tylko siedzibą Juliusza Cezara, a jej okolice zimowiskiem dla jego legionów, ale już po utworzeniu cesarstwa stała się ulubionym miejscem wypoczynku całej dynastii julijsko-klaudyjskiej, przez co jej znaczenie wciąż rosło, aż stała się drugim po Rzymie najważniejszym miastem cesarstwa (Wojciechowski 2000: 22–23). Odbiciem tego było ustanowienie tu stolicy X prowincji rzymskiej Venetia et Istria. Stąd zresztą drugi człon nazwy dzisiejszego włoskiego regionu Wenecja Julijska, ukutej ponownie od miana najbardziej znanego namiestnika Cisalpinii i nazwy prowincji. Wpisuje się ona jednocześnie w koncepcję Triveneto – Trzech Wenecji obejmującej dawną prowincję rzymską podzieloną na trzy części składowe: zachodnią Wenecję Trydencką (dziś region Trydent-Górna Adyga), środkową Wenecję Euganejską (dziś Wenecja Euganejska i Friuli) oraz wschodnią Wenecję Julijską (dziś należący do Włoch Triest i okolice, ale historycznie także części współczesnej Słowenii i Chorwacji). Znaczenie polityczne i administracyjne miasto i region utrzymały do schyłku imperium, aż do 452 r., gdy zostało zdobyte i złupione przez Hunów wracających do swych siedzib wzdłuż wybrzeża Morza Śródziemnego po klęsce na Polach Katalaunijskich (Tyszkiewicz 2004: 152–154). Do upadku miasta przyczyniło się również zamulanie północnego Adriatyku przez płynące z Alp rzeki, co sprawiło, że z czasem przestało pełnić funkcje portowe, a obecnie jest oddalone o około 10 km od wybrzeża.

Bez wątpliwości okres rzymski może stanowić znak tożsamości i dumy mieszkańców regionu. Choć Akwileja i okolice nie były centrum Republiki i Cesarstwa, to stanowiły bardzo ważny ośrodek polityczny i gospodarczy silnie związany z nazwiskiem Juliusza Cezara i chętnie później odwiedzany przez dwory cesarskie. Trzeba jednak podkreślić, że nie może być rozumiany jako przesłanka odrębności regionu, jest bowiem ściśle związany z Rzymem, a więc w konsekwencji ze współczesnym państwem włoskim. Choć starożytna przeszłość może być powodem do dumy z utraconej niegdyś świetności, to raczej należy ją rozumieć jako element historycznego uzasadnienia włoskiej zwierzchności nad regionem, ewentualnie argument w weneckich dążeniach auto-

nomicznych. Niemniej jest to okres pół tysiąca lat, kiedy znaczenie dzisiejszego Friuli było zapewne największe w dziejach. Symbolicznie związane było z Akwileją i zakończyło się wraz z ostatecznym upadkiem miasta.

Patria

Tradycje odrębnej państwowości regionu Friuli można wskazać w odniesieniu do dwóch okresów. Pierwszy, bardziej odległy i słabiej rozpoznany, odnosi się do Księstwa Friulu jako wasala królestwa Longobardów. Drugi, dłuższy i potwierdzony dużo większą liczbą przekazów historycznych, odnosi się do Patriarchatu Akwilei w składzie Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Najazd Longobardów w 568 roku oznaczał ponowne złupienie Akwilei. Za to, równoległe do budowania na północy współczesnych Włoch Królestwa Longobardów ze stolicą w Pawi, powstało Księstwo Friulu ze stolicą w Forum Julii (Lewandowski 1995). Choć nie potrafimy wskazać precyzyjnie jego granic, to wydaje się, że były one dość zbieżne ze współczesnym rozumieniem Friuli. Wiemy natomiast, że odgrywało ważną rolę polityczną, a jego elity wielokrotnie angażowały się w walki o władzę w królestwie. Książę Friulu Ratchis zasiadał nawet na longobardzkim tronie. Co jednak najważniejsze dla dalszej historii, księstwo wraz z całym królestwem stało się po koronacji Karola Wielkiego na cesarza w 800 r. częścią odrodzonego Świętego Cesarstwa Rzymskiego (Strzelczyk 2006: 153), niestety, z czasem utraciło niezależność.

Wracając z Canossy po swym upokorzeniu, cesarz Henryk IV musiał zmierzyć się z buntem feudałów, wśród których znalazł się ówczesny władca Werony i Karyntii. Zwycięski Henryk odebrał mu tytuł, a Friuli będące ówczesnie częścią jego władztwa, nadał biskupom Akwilei. W ten sposób biskupstwo stało się jednocześnie księstwem, jedną z części składowych cesarstwa. Dzięki szybkiemu rozwojowi gospodarczemu, społecznemu i kulturowemu, a także poparciu cesarzy i prowadzeniu procesarskiej polityki patriarchat do XIII w. stale zyskiwał na znaczeniu i obejmował kolejne terytoria, stając się przejściowo najważniejszym spośród państw w północnych Włoszech. W okresie maksymalnego rozrostu obejmował terytorialnie Friuli oraz części Istrii z Triestem, Krainy i Gorycji (Begotti 2005: 29). To właśnie okres do 1420 r., a więc do aneksji księstwa przez Wenecję, traktowany jest przez Friulów jako czas największego rozwoju politycznego i gospodarczego ich ojczyzny, a od nazwy Patriarchat Akwilei ukuto nazwę Patria del Friuli,

którą często posługują się mieszkańcy. Choć wywodzi się ją zwykle od słowa patriarchat z dodaniem nazwy regionu (Strassoldo 1985: 198), to przecież oznacza dokładnie tyle co ojczyzna, a więc winna być rozumiana jako „ojczyzna Friulów”.

Wraz z ustanowieniem księstwa przyjęła się zasada, że o osobie biskupa decyduje cesarz. Oznaczało to, że Patriarchat Akwilei stał się w kolejnych wiekach głównym przedstawicielem interesów cesarstwa w Królestwie Włoch, a jego kolejni władcy-biskupi byli zwykle Germanami i stronnikami cesarza, by wspomnieć choćby pochodzącego z Bawarii Poppona, dowodzącego jedną z armii cesarskich w walkach z Bizancjum (Arnaldi 2009: 89, 95). Stąd trzeba podkreślić ważne uwarunkowanie, które w pełni ukazuje się w odniesieniu do momentu utracenia państwowości Patriarchatu Friuli i przyłączenia regionu do Wenecji. Uważane obecnie przez Friulów za katastrofę, związane było z działaniami friulskich elit aktywnie występujących po stronie Wenecji, by wspomnieć przede wszystkim pochodzącego z Udine ze starożytnej friulskiej rodziny Tristana Savorgnana, który dowodził armią kupieckiej republiki (Norwich 2015: 288–289). Odzwierciedla to rzeczywistość patriarchatu, w którym od jego ustanowienia trwała nieustająca presja Germanów, a lokalne elity musiały w długim okresie przyjąć kulturę dominującą albo utracić zajmowaną pozycję społeczną. Był to więc okres stopniowej marginalizacji ówczesnych Friulów wzmacniany jeszcze napływem germańskich osadników zza Alp, których osadnictwo wspierali kolejni biskupi.

Symbole

Symbolem regionu Friuli-Wenecja Julijska jest orzeł w locie na niebieskim tle. Niebieskie tło odnosi się do morza, a więc odpowiada położeniu Friuli i związkom z morzem jego mieszkańców. Orzeł natomiast jest odniesieniem do tradycji rzymskiej i odpowiada wyglądem orłu uwiecznionemu na ołtarzu wotywnym przechowywanym w muzeum w Akwilei. W rezultacie istniejąca flaga regionu jest symbolem regionu, ale nie może być traktowana jako symbol friulskiej odrębności. W 2015 r. wprowadzona została oficjalna flaga Friulów o podobnym wyglądzie, acz z orłem heraldycznym z rozpostartymi skrzydłami, czerwonymi szponami i otwartym dziobem. Jej bezpośrednią inspiracją jest sztandar, który był częścią wyposażenia pogrzebowego Bertranda z Saint Geniès, patriarchy Akwilei w latach 1334–1350, obecnie przechowywany w muzeum w Udine (Agjenzie 1). Sam symbol heraldycznego orła był

zresztą powszechnie używany jako herb kolejnych patriarchów. Zatem obecna flaga Friulów istotnie nawiązuje do tradycji utraconej państwowości i odrębności i może być uznawana za element friulskiego regionalizmu, acz trzeba pamiętać o dwóch istotnych uwarunkowaniach. Po pierwsze, orzeł w postaci obecnej na fladze był związany z biskupami Akwilei, którzy jak już wspomniano, byli z zasady obcy kulturowo. Po drugie, zgodnie z przekazami historycznymi biskup Bertrand z Saint Geniès został zdradziecko zgładzony na skutek spisku części arystokracji friulskiej pod przewodnictwem hrabiego Gorycji, wówczas wasala patriarchów. Źródła wskazują, że czas jego pontyfikatu upłynął na ciągłych wojnach domowych, próbach uspokojenia nastrojów i reformy państwa. Po zwalczeniu rebelii pokonani zawiązali spisek, by zgładzić biskupa. Zginął z ręki friulskiego rycerza Enrico da Spilimbergo w zasadzce nieopodal San Giorgio della Richinvelda (Brunettin 2004: rozdz. XVI), a kolejny patriarcha doprowadził do jego beatyfikacji. Mamy zatem ciekawą postać władcy, który próbował zadbać o stabilność i rozwój państwa, ale jednocześnie poniósł śmierć z rąk Friulów dziś sławiących jego imię.

Peryferyjność

Po 1420 r., a więc od czasu przyłączenia do Wenecji, rejon Friuli podupadł gospodarczo i politycznie. Choć był to jeden z epizodów budowania kontynentalnej potęgi kupieckiej republiki, to dążenia te zostały zahamowane przez połączone potęgi Francji i Austrii przy udziale Papieństwa, które nałożyło na Wenecję ekskomunikę, na początku XVI w. (Norwich 2015: 405–407). Republika Świętego Marka zawsze była zwrócona ku morzu i to z nim wiązała swój rozwój, więc przyłączenie Friuli traktowała przede wszystkim jako uzyskanie możliwości dystrybuowania towarów przywiezionych ze wschodu na północ od Alp (Szyszkowski 1994: 189–191). Co więcej, choć Wenecja w wieku XV była u szczytu potęgi, to już w XVI zaczęła tracić na znaczeniu. Złożyły się na to przegrane w rywalizacji z Imperium Osmańskim, cesarską Austrią, ale co pewnie w długim okresie najważniejsze, rozpoczęcie epoki wielkich odkryć geograficznych, które odebrały jej monopol na handel ze Wschodem. W ten sposób Friuli stało się na kolejne stulecia peryferyjnym obszarem słabnącej Wenecji.

Niewiele w tym względzie zmieniło przyłączenie do imperium Habsburgów u progu XIX stulecia. Choć pobliski Triest był ważnym portem spełniającym rolę cesarskiego okna na Morze Śródziemne (We-

reszycy 1986: 159; Szyszkowski 1994: 251), to samo Friuli pozostało odległym peryferium budzącymi zainteresowanie przede wszystkim wojskowych planujących jego ewentualne umocnienie i obronę przed zewnętrznymi zagrożeniami. To samo stwierdzenie można zresztą odnieść do okresu po 1866 r. i przyłączeniu do Królestwa Włoch, a w rzeczywistości aż do lat 70. XX w., dopiero wówczas bowiem odżyła gospodarka regionu. Gwoli ścisłości warto pamiętać, że aż do schyłku XX stulecia region był strefą graniczną NATO, co sprawiało, że po II wojnie światowej co dziesiąty jego mieszkaniec był wojskowym, a z normalnego użytkowania ze względów bezpieczeństwa wyłączone było 2% terytorium (Strassoldo 1985: 206).

Patrząc z perspektywy politycznej i gospodarczej, należy przyznać, że rzeczywiście począwszy od XV w. region stał się peryferyjny bez względu na to, do jakiego państwa akurat należał. Związek z ziemią i przywiązanie do tradycyjnych form gospodarowania sprawiły, że coraz silniej odstawał w rozwoju ekonomicznym czy to od Wenecji, czy od najlepiej rozwiniętych czeskich i austriackich regionów imperium Habsburgów, czy wreszcie od reszty północnych Włoch po zjednoczeniu. Nie może to jednak przesłonić pozytywnego skutku owej peryferyjności, to jest przetrwania friulskiej tożsamości. Właśnie dzięki odsunięciu od dokonujących się wokół procesów dziejowych udało się Friuolom masowo zachować własną odmienność i nie ulec akulturacji. Choć nie oparły się jej społeczne elity, to wiejskie warstwy utrzymały swą tożsamość, a ponieważ rewolucja przemysłowa omijała region, istniejące stosunki społeczne zostały zakonserwowane aż do XX w. Oczywiście sprawiło to, że od II połowy XIX w. aż do lat 70. XX w. masowe było zjawisko czasowej lub stałej migracji za pracą, ale równocześnie nie było imigracji osób kulturowo obcych, gdyż region nie oferował dużych możliwości rozwojowych.

Marginalizacja i asymilacja

Jest faktem, że Friulowie przez wieki podlegali zachodzącym przede wszystkim samoczynnie procesom akulturacji. Napędzały je napływ obcych kulturowo elit, przejmowanie przez regionalne elity kultur grup dominujących oraz prowadzone przez nie akcje osiedleńcze. Sprzyjało to spychaniu regionalnej kultury głównie do środowisk wiejskich, a jednocześnie jej izolowaniu i traktowaniu jako formy przeciwstawiania się zewnętrznemu zagrożeniu. Należy przy tym uznać, że do czasów *risorgimento* proces ten miał charakter nieuświadomiony. Bez wątplenia odradzanie włoskiej jedności w ciągłej

konfrontacji zwłaszcza z Austrią i jej kulturą wpłynęło na przebudzenie poczucia odmienności wśród Friulów. Wydaje się jednak, że w tym czasie przebudzenie to było bezpośrednio związane z włoskimi dążeniami do zjednoczenia, bez akcentowania regionalnych różnic. Należy uznać, że dopiero włoski faszyzm dwudziestolecia wojennego zasadniczo wpłynął na odbudowę friulskiej tożsamości. Trzeba podkreślić, że nie miał on bezpośrednio antyfriulskiego charakteru. Akcja italianizacji nakierowana była na mniejszości narodowe, w tym Słowian i Niemców zamieszkujących Włochy. To oni podlegali prześladowaniom, zakazowi używania rodzimych języków, przymusowi zmiany nazwisk (Sternalski 2013: 58–59), a już w czasie II wojny światowej przesiedleniom i w odniesieniu do Słoweńców i Chorwatów eksterminacji (Rodogno 2006: 351–357). Friulska odrębność językowa i kulturowa była natomiast tolerowana, gdyż ówczesne władze traktowały ją jako odmianę włoskości. Nie była wprawdzie wspierana, nie prowadzono działań służących jej utrzymaniu, ale nie była też wprost zwalczana (Salimbeni 2014: 10).

Bez względu na podejście faszystów do friulskości jest rzeczą niezaprzeczną, że forsowna italianizacja wszelkich mniejszości w okresie międzywojennym i w czasie II wojny światowej zaowocowała odwrotnym procesem po upadku reżimu. Stało się tak w odniesieniu do mieszkających na terytorium Włoch mniejszości narodowych, jak i regionalnych. Jednocześnie zrywając z poprzednim centralistycznym systemem, Włochy zdecydowały się na silną decentralizację państwa i wzmocnienie roli regionów (Machelski 2010: 169–170). Pierwszymi beneficjentami tego połączenia byli Sycylijczycy, którym najszybciej przyznano prawo do wewnętrznej autonomii. Po nich specjalny status uzyskali mieszkańcy Sardynii oraz dwóch regionów z mniejszościami narodowymi: francuską – Dolina Aosty i niemiecką – Trydent-Górna Adyga/Tyrol Południowy. Ostatnimi byli mieszkańcy Friuli-Wenecji Julijskiej, wśród których dominują Friulowie, ale głównie w okolicach Triestu mieszka 50 tysięcy Słoweńców, a w alpejskich dolinach ponad 2 tysiące osób posługujących się dialektami języka niemieckiego. Obecnie wszystkie mniejszości historyczne, co w przypadku Włoch oznacza te, które zamieszkują jej terytorium nieprzerwanie od 1800 r. (Małek 2013: 22), mają konstytucyjne i ustawowe gwarancje ochrony języka i kultury. Ostatecznie zatem, choć faszystowska italianizacja nie była wymierzona we Friulów, to skorzystali oni na niej w tym sensie, że ich odmiennosc została poddana ochronie na równi z mniejszościami, które bezpośrednio doświadczyły prześladowań.

Zakończenie

Jest rzeczą absolutnie typową, że poszukując uzasadnienia dla określonych przekonań, sięga się po historię i naświetla ją w taki sposób, by im odpowiadała. Szczególnie w odniesieniu do istnienia bytów tak ważnych dla współczesności, jak grupy etniczne i narody trudno spodziewać się innego postępowania. Pamiętając, że politykom i społeczeństwom jest to potrzebne do budowania odrębnej tożsamości czy wprost dumy narodowej, warto mieć świadomość, że historia jest stanowczo bardziej zniuansowana. W procesie budowania swych mitów założycielskich etnosy muszą nie tylko wiele pamiętać, ale i wiele zapomnieć, aby stworzyć w miarę jednorodną, a jednocześnie budzącą przywiązanie wizję własnej historii (Smith 2009: 269–271). A na to nakłada się jeszcze uproszczenie, jakiego często się dokonuje, przyjmując punkt widzenia prymordialistów, głosząc ponadczasową odwieczność narodów i próbując dostrzegać je w czasach przednowożytnych.

Analizując historyczne elementy etnogenezy Friulów, można identyfikować zjawiska zawłaszczania, nadmiernego podkreślania lub niedostrzegania, a nawet odwracania ich znaczenia. Czasy starożytnego Rzymu mogą bez wątplenia stanowić element etnogenezy, ale nie Friulów, lecz Włochów. Oczywiście duma z ówczesnego znaczenia Akwilei i całego regionu wręcz powinna być elementem regionalizmu, ale nie Friulów, lecz całego Triveneto. Próżno również poszukiwać w tym okresie jakichś narodzin friulskiego etnosu. Specyfika losów historycznych regionu jest lepiej widoczna w okresie istnienia państwowości, ale bynajmniej nie opiera się na samym istnieniu Patriarchatu Friuli. Północna część Włoch przez stulecia pozostawała w stanie rozdrobnienia, a istniejące tam państwa-miasta to zyskiwały na znaczeniu, to znów upadały. Zatem przeważająca część większych miast północnych Włoch może wskazać na okres suwerenności. Specyfiką jest raczej mocniejsze związanie patriarchatu z królestwem niemieckim niż włoskim. Zaowocowało to napływem germańskich elit, a jednocześnie rozpoczęło proces kształtowania zakorzenionej na wsi friulskiej tożsamości, pozostającej w opozycji do obcych elit, co przypomina trochę historię włoskiego południa. To właśnie związanie ze wsią w regionie, który wskutek włączenia do innych państw stał się peryferyjny, pozwoliło przetrwać specyficznemu językowi i kulturze friulskiej, pozostającej przez dekady na uboczu procesów współczesnej modernizacji. Wreszcie procesy zewnętrzne, a zwłaszcza odwrócenie polityki faszystów po II wojnie światowej i regionalizacja Włoch w połączeniu z rosnącym znaczeniem ochrony praw człowieka, w tym prawa do zachowania własnej kultury, doprowadziły do ożywie-

nia idei friulskiej odrębności. Dzięki rewolucjom społecznym schyłku lat 60. odrębność ta mogła zostać powszechnie uznana i doceniona jako część dziedzictwa kulturowego regionu, Włoch i świata.

Literatura

- Agjenzie (1) Regionâl pe Lenghe Furlane, *Bandiera del Friuli*, <https://arlef.it/it/risorse/bandiera-del-friuli/> (dostęp: 1.09.2021).
- Agjenzie (2) Regionâl pe Lenghe Furlane, *Friuli: Storia e Cultura. Etnogenesi del Friuli*, <https://arlef.it/it/lingua-e-cultura/friuli-storia-e-cultura/> (dostęp: 1.09.2021).
- Arnaldi G., 2009, *Italia i najeżdźcy*, Neriton, Warszawa.
- Begotti P.C., 2005, *La storia [w:] Lezioni di lingua e cultura friulana*, red. F. Vicario, vol. 5, Societa Filologica Friulana, Udine.
- Brunettin G., 2004, *Bertrando de Saint-Geniès patriarca di Aquileia (1334–1350)*, Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto.
- Francescato G., Salimbeni F., 1976, *Storia, lingua e società in Friuli*, Casamassima Editore, Udine.
- Instituto Nazionale di Statistica, *Bilancio demografico anno 2019 e popolazione residente al 31 dicembre (b), Regione: Friuli Venezia Giulia*, <http://demo.istat.it/bil/index.php?anno=2019&lingua=ita> (dostęp: 1.09.2021).
- Iwazkiewicz-Wronikowska B., 1998, *Topografia wczesnochrześcijańskiej prowincji Venetia et Histria [w:] Sympozja kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, red. B. Iwazkiewicz-Wronikowska, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Legge 15 Dicembre 1999, n. 482, *Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche*, GU n. 297/1999.
- Lewandowski I., 1995, *Wstęp [w:] P. Diakon, Historia rzymska. Historia Longobardów*, Pax, Warszawa.
- Litewski W., 1998, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Universitas, Kraków 1998.
- Machelski Z., 2010, *System polityczny Włoch*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa.
- Małek A., 2013, *Włoski patchwork – zróżnicowanie etniczno-językowe [w:] Włochy wielokulturowe. Regionalizmy, mniejszości, migracje*, red. K. Golemo, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Maniaco T., 2005, *Storia del Friuli*, Newton&Compton, Roma.
- Menis G.C., 2002, *Storia del Friuli*, Udine.
- Mucignat R., 2014, *Introduction. Friuli: A Small Homeland in the Age of Transnationalism [w:] The Friulian Language: Identity, Migration, Culture*, red. R. Mucignat, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne.
- Norwich J.J., 2015, *Historia Wenecji*, Grupa Wydawnicza Foksal, Warszawa.
- Piegdóń M., 2009, *Galia Przedalpejska. Studia nad rzymską obecnością w północnej Italii w III–I w. p.n.e.*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Rodogno D., 2006, *Fascism's European Empire: Italian Occupation During the Second World War*, Cambridge University Press.
- Salimbeni F., 2014, *History, Language and Society in Friuli (Thirty Years Later) [w:] The Friulian Language. Identity, Migration, Culture*, red. R. Mucignat, Cambridge Scholars Publishing.
- Smith A.D., 2009, *Etniczne źródła narodów*, UJ, Kraków.

- Strassoldo R., 1985, *Regionalism and Ethnicity: The Case of Friuli*, „International Political Science Review/Revue internationale de science politique”, Vol. 6, No. 2, Ethnicity and Regionalism.
- Sternalski P., 2013, *Monokulturowość Włoch w okresie faszyzmu. Italianizacji mniejszości narodowych i ustawodawstwo rasowe [w:] Włochy wielokulturowe. Regionalizmy, mniejszości, migracje*, red. K. Golemo, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Strzelczyk J., 2006, *Zapomniane narody Europy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Szyszkowski W., 1994, *Wenecja. Dzieje Republiki 726–1797*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń.
- Tyszkiewicz L.A., 2004, *Hunowie w Europie. Ich wpływ na Cesarstwo Wschodnie i Zachodnie oraz na ludy barbarzyńskie*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Wereszycki H., 1986, *Historia Austrii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa.
- Wojciechowski P., 2000, *Beleno Augusto sacrum. Celtyckie i weneckie bóstwa w rzymskiej Akwilei*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń.

Some remarks on the historical foundations of Friulian ethnogenesis

Abstract

The territory of the modern Italian Republic is inhabited by a number of ethnic minorities. They are protected by the State, which recognises them as linguistic minorities. These include the Friulian-speaking community in the north-east of the country. Like all other ethnic groups, it has its own history, which has shaped its specific characteristics. After the Second World War, and especially since the late 1960s, the efforts of researchers and activists to describe and understand this process intensified. They began to identify those events that were considered particularly important in the process of Friulian ethnogenesis. The aim of this article is to subject them to critical analysis and to show possible simplifications or hypocrisies in the assumptions made to explain the phenomenon of the formation of Friulian distinctiveness.

Key words: Italy, Friuli Venezia Giulia, ethnic minorities, linguistic minorities, history of Friuli

Mirosław Kłusek¹

Endeavours to intensify agricultural production in Austrian Galicia during World War II

Abstract

The most negative factors having affected the effectiveness of agricultural production in Austrian Galicia were both the unprofitable agrarian structure and the structure of use of arable land, and also the lack of modernisation of the agricultural production process. This situation contributed to the emergence of the extensive nature of the agricultural production and its low efficiency.

After the German Reich had captured Western Galicia in 1939, and Eastern Galicia in 1941, the maximum intensification of agricultural production of this region was set as a primary goal. This was planned to be achieved by the mechanisation of the production process and improvement of the agricultural industry, followed by the growth of fertilisation and chemical treatment of crops, land improvement and the restructuring of arable land. In addition to this, farmers' education and the consolidation of agricultural holdings were schemed along with the dissemination of high yielding varieties of grains and root crops, horned cattle and pig husbandry. The aim of the German actions listed above was to supply the Wehrmacht with food, and in a broader perspective to prepare the land for German colonization following the ultimate German victory.

Key words: Austrian Galicia, World War II, agriculture, agricultural production, crop contingents

1. Introduction

The aim of this article is to present measures taken by the German authorities during World War II (1939–1944) to boost agricultural pro-

¹ Prof. dr hab. Mirosław Kłusek, University of Lodz, Department of the History of Economic Thought and Economic History, Rewolucji 1905r 41/4390-214 Łódź, e-mail: miroslaw.klusek@uni.lodz, nr ORCID: 0000-0003-4493-1440.

duction in Galicia and the effects of German attempts to modernise and intensify Galician agriculture. Additionally, the reasons why those attempts failed will be discussed.

Under Austrian rule 1770–1918, the former Polish territory was widely known as Galicia, but its official name was the Kingdom of Galicia and Lodomeria. The area of the province was about 78,500 square km and it was divided into Western Galicia, west of the San River, and Eastern Galicia, east of the San River (Skowronek 1981: 181–183). After the end of World War I, the region of Galicia became once again part of Poland. Following the outbreak of World War II and the German occupation of Poland, Western Galicia was incorporated into the General Government (GG) in September 1939 and Eastern Galicia in July 1941. The Galician lands formed mainly the districts of Cracow and Lviv (the latter was officially named the district of Galicia). At the time of the German invasion, Galicia was poorly industrialised and the economy was based on agriculture characterised by low productivity and high land fragmentation.

One of the main economic objectives of the Germans was to maximise agricultural production in the region of Galicia. This was to be achieved by: improving the mechanisation of the agricultural production process and agricultural product processing, increasing the use of fertilisers, intensifying the use of chemicals for plant cultivation, enhancing land reclamation, restructuring agricultural land, providing training to farmers, introducing and popularising efficient species and types of grains, root crops, cattle and pigs, as well as implementing land consolidation measures (Łuczak 1979: 259).

It should be noted that by improving agriculture and consequently intensifying agricultural production in Galicia, the Germans intended to secure food supplies for the Wehrmacht and the Reich and, in the longer term, to optimally prepare the area for German colonists, who would arrive as soon as the Germans won the war.

2. Mechanisation, chemization and educating farmers

In interwar Poland, only about 10% of micro farms (up to 2 ha) and about 60% of small farms (2–5 ha) had ploughs and harrows, while on average one in ten large farms (20–50 ha) had a seed drill and reaper (Mieszczankowski 1983: 158–159). The Germans knew that Galician agriculture was underdeveloped and they attached great importance to its mechanisation with the aim of having a positive impact on the quality of land cultivation and an increase in crop yields.

Throughout the German occupation, tractors, threshing machines and various kinds of agricultural machinery and tools were delivered to Galicia, and the German agricultural administration oversaw its distribution. However, only large-scale farms were provided with modern agricultural equipment – reapers, threshing machines, cultivators, harrows, ploughs, etc. Small farmers could only buy simple agricultural tools of poor quality. Landowners were keen to take advantage of this opportunity to modernise their machinery. All the more so as it was possible to purchase agricultural equipment cheaply and the credit terms were highly favourable (Gapys 2020: 102; Łuczak 1979: 211, 215; Rudnicki 1996: 115; Rajca 1991: 30). As a result of these supplies, in the first two years of the German occupation, farmers in Galicia had more opportunities to acquire agricultural machinery and tools as compared to the period before World War II when their agricultural production was relatively insignificant. However, later on access to new agricultural machinery and tools stagnated and the situation became worse than before World War II (Rajca 1991: 30–31).

Prior to the outbreak of World War II, the use of artificial fertilisers in Polish agriculture was not widespread. Only large-scale farms applied them extensively. During World War II, the situation was particularly difficult in the General Government, including Galicia, where adequate fertilisation was further complicated by a decline in the livestock population and consequently, a significant shortage of manure and compost. The Germans wanted to improve the situation and decided to increase more than tenfold the supply of mineral fertilisers to the GG, including Galicia. The beginning was promising: high volumes of fertilisers were supplied. The relatively low prices and the fact that farmers could buy fertilisers on credit resulted in a significant increase in their use on large-scale farms. Unfortunately, in subsequent years, as the situation in the Reich worsened and the use of chemical fertilisers there decreased by almost 50% compared to pre-WWII times, the plan could only be partially implemented. The supply of fertilisers to Galician agriculture was particularly poor in the marketing year of 1943/44. Overall, under the German occupation of Galicia, a significant improvement was achieved in the use of potassium fertilisers and a slight improvement in the use of nitrogen fertilisers. In contrast, the use of phosphate fertilisers declined compared to pre-World War II volumes. The availability of crop protection chemicals and herbicides was even lower. After 1942, it was virtually impossible for farmers to buy them (Gapys 2020: 101; Łuczak 1979: 260–261; Rajca 1991: 30–31).

The Germans paid special attention to the agricultural education and further training of farmers. In the General Government, including Galicia, agricultural schools were not forced to close and Poles were allowed to attend. In addition, numerous vocational courses were offered to farmers and competitions were organised to determine the best farms in each district and municipality. In addition, so-called model farms were chosen, mostly from landed estates, less frequently from large farms, to serve as role models for neighbouring farms and show how a farm should be managed. Training courses in land preparation and management were delivered and agricultural exhibitions were held there (Gapys 2020: 105; Łuczak 1979: 88–104; Meducki 1991: 262–263).

3. Introduction of seeding material and new types of crops, restructuring of agricultural land

The Germans viewed the poor quality of seeds and breeding material to be one of the main reasons for the low productivity of Polish agriculture. Accordingly, they immediately began to replace Polish crops and breeds with high-yield material in Galicia and throughout the entire General Government (Gapys 2020: 103–104; Łuczak 1979: 261).

Seeds and seed potatoes were imported from the Reich and the occupied Western European countries or they were produced locally with increasing success. In addition, seed production was significantly increased in the GG, including Galicia (Łuczak 1979: 261–262).

Interestingly, the Germans tried to cultivate on a large scale kok-saghyz, a rubber containing plant native to the southern parts of the Soviet Union. Starting in 1942, it was particularly intensively promoted in an attempt to substitute imported rubber. The Germans had high hopes that it could be used in industry and they put a great deal of effort into its popularisation. In the autumn of 1943 kok-saghyz was first introduced on some landed estates in Galicia, and in the spring of 1944 work in the fields there was devoted almost entirely to its cultivation. However, due to unsuitable soils, adverse climatic conditions and lack of experience, the cultivation of kok-saghyz was nothing more than an experiment and it did not become widespread (Gapys 2020: 102–103; Łuczak 1979: 269).

With a few exceptions, the occupying forces' efforts to increase crop production in the General Government did not bring the desired results, as German statistics show. Under the German occupation, the production of the four basic grains, potatoes and oilseeds for all marketing years failed to reach the levels of 1935–1938. In fact, it was well short in each

of them. Only sugar beet production increased and this was due to the fact that the area of sugar beet cultivation expanded. The average yields per hectare for wheat, rye, oats, potatoes and sugar beet were also lower compared to the pre-World War II period. Except for 1943/1944, the production of barley also decreased (Łuczak 1979: 266).

The attempts to intensify crop production in Galicia with new seeds and new varieties of grain failed for the following reasons: firstly, the Germans, in trying to achieve rapid improvements in crop yields and breeding, introduced new varieties of cereals hastily and against the will of farmers. Secondly, they did not take account of the difference between the climatic conditions, soil types and agricultural practice in Galicia and the areas where the imported seeds and germplasm originally came from. This was a fundamental mistake. Soon, it became apparent that the material delivered to landed estates was not resistant to Polish conditions. A virus spread in seed potatoes imported from Germany as they were not suited to the new soils and climatic conditions. This resulted in low yields and soon they reverted to the planting of domestic varieties. Similarly, the attempt to plant German grain varieties failed. The Germans were particularly keen to sow as much acreage as possible with German varieties of wheat. However, due to diseases, wheat yields were so low that in subsequent sowing campaigns local varieties of grain were used. Following these failed attempts, the German agricultural administration in the GG abandoned the plan to introduce new varieties of cereals and it concentrated on promoting the production of elite seeding material in the landed estates. Landowners who started such cultivation or continued an existing one were rewarded. The prices that German cooperatives paid for their crops were two times higher than the usual ones. These landowners paid official prices for supplies of seeds and their quota for compulsory deliveries were reduced. However, their strongest motivation for taking part in the unprofitable cultivation of elite seeding material was fear. They could have their property seized if they refused to carry out the orders of the occupation authorities (Gapys 2020: 103–104; Łuczak 1979: 259; Meducki 1991: 129).

In summing up the discussion on the Germans' attempts to intensify the crop production, we need to take a look at the structure of agricultural land in the General Government and measures taken to improve it. Most of the soils in this area were of poor quality. The structure of rural land use in the General Government, including the district of Lviv, was as follows: agricultural land 71.2%; forest 21.7%; wasteland 7.1%. The average use of agricultural land in the entire GG was as follows: area used for crop production 76-77%; permanent grassland 20-21% orchards

and gardens about 1.2%. Galicia was best positioned with 33.4% of all land used for agriculture in the GG, including 62% of the orchards, 42% of the pastures, 35.5% of the gardens and 31.4% of the total arable land. This characteristic pattern of land use was due to the fact that land was in high demand in this part of Poland even before the outbreak of World War II. Even the poorest soils, which in agriculturally developed countries would be used for afforestation, were used as cropland. This circumstance resulted in the existence of extensive agriculture in Galicia (Rajca 1991: 24–25; Seräphin 1941: 30; Sycz 1997: 130).

According to the German guidelines, the proportion of arable land in each landed estate was to be 1/3 of its total area in order to produce adequate yields of cereals, legumes, non-food and root crops. Meeting these requirements involved, in many cases, a rather significant and costly reorganisation of the estate's management, particularly in estates where forestry predominated. The German agricultural administration also demanded that the share of winter cereals be limited to 40% of the total arable area, and together with spring cereals their share be limited to 60%. These restrictions were supposed to force the landowners to use the remaining share of arable land of at least 40% for the production of root crops, oilseeds and legumes. However, the share of arable land used for flax and hemp was to be limited to 3% (Gapys 2020: 102–103; Łuczak 1979: 269).

Changes in the structure of crops were intended to adapt their scale to the needs of the war economy. The Germans wanted to increase the oilseed and root crop production area. In the GG, the target area for root crops was 33% of the total cropland. On the other hand, in other lands that were incorporated into the German state an increase of the sugar beet area to 25% of the total agricultural land was pushed to the fore. These plans, however, did not reach fruition. The area of potato cultivation shrunk during the German occupation, both in the territories incorporated into the German state and in the GG. Attempts to enlarge the area of oilseed production and to extend its processing in the GG fell flat too. An exception here was the district of Lviv, where the Germans developed oil mills and increased their production capacity significantly. In 1941/42 less than 900 tonnes of vegetable oil were produced, but in the following year it had increased to 1,300 tonnes and in 1943/44 almost 2,500 tonnes. In contrast, the Germans had great success with sugar beet cultivation. Due to the fact that in 1941 the fertile lands of Eastern Galicia were incorporated into the GG, the sugar beet area in the GG increased by 100% and three sugar factories in Horodenka, Chorodów and Podole, near Tarnopol, operated at full capacity. Sugar production rose

steadily: in 1941/42 13,000 tonnes and in 1942/43 285,000 tonnes of sugar were produced. In 1943/44, the last marketing year, sugar production fell by only 25,000 tonnes (Bonusiak 1990: 67; Łuczak 1979: 269).

4. Improvement of livestock breeding and new livestock species

Another measure aimed at increasing the productivity of Galician agriculture was the reconstruction of livestock after the losses caused by warfare and the qualitative improvement of the breeding stock. In the occupied Polish territories, including Galicia, the Germans planned to rear only selected breeds such as the workhorse descended from the Rhenish German Coldblood, the Rhenish German Warmblood, the German Red Pied cattle, and the pedigree German pig. Old breeds were to be replaced gradually. Selected breeds were imported from the Netherlands, Denmark and the Reich, and stallions from Czechoslovakia, Hungary and Yugoslavia (Łuczak 1979: 274–275). Efforts to improve the quality of livestock breeding material involved almost exclusively landed estates (Gapys 2020: 104).

Cattle recovery is a long-term process that can take many years. Despite the use of new equipment imported from the Reich, better fodder and improved veterinary care, the cattle population grew slowly in 1940 and 1941. As a result, the Germans started to deliver livestock to the General Government. Particular importance was attached to the intensification of pig breeding. This was due to the fact that Poland was a known exporter of pork and pork products, even before World War II. Additionally, this breeding guaranteed a rapid increase in the production of meat, which was essential for the provisions of the Wehrmacht soldiers fighting on the Eastern Front and the people in the hinterland. Large-scale farms were particularly important in the German concept of pig rearing in Galicia. Intensified and highly efficient pig breeding meeting the requirements of the occupying forces would take place on such farms, but they would also serve the task of popularising new pig breeds among local farmers. Each large-scale farm was obliged to establish a breeding herd with boars, sows and piglets. This process was closely supervised and monitored by the German administration. The condition and development of the nucleus herd population was closely monitored. However, as was the case with the introduction of new grains, the campaign to intensify pig breeding failed miserably. Large-scale Polish farms had no previous experience in pig farming. They were not in-

involved in extensive pork production, as was the case with small farms. This was a completely new type of agricultural production posing numerous problems for many landowners, but they had to implement it on their estates regardless, because they feared penalties from the occupying forces. However, the main reason for the fiasco of the German project was swine disease. In the first year most of the pigs died of swine fever. The German agricultural administration quickly learned its lesson and immediately ordered the farmers to switch to local pig breeds (Gapys 2020: 104–105; Markowski 1993: 74–75; Meducki 1991: 149).

Due to the fact that only a small number of cows had been supplied from the Reich, the efforts aimed at improving cow milk yields and increasing milk production in Western Galicia were based on indigenous cattle. In the beginning, the Germans carried out selection among herds on landed estates, determining which bulls, cows, yearlings and heifers should be chosen for breeding purposes. Then, the most valuable specimens held on small farms were to be transferred to neighbouring landed estates. Small farmers were forced to sell them at official prices. This put them at a disadvantage as they had to pay free market prices, much higher than the official ones, for a bull or a cow to replenish their herds. In addition, farmers from micro farms were forced to hand over their cattle to landed estates for the winter. The Germans hoped that milk yield would improve significantly if cows were provided better fodder in the winter. However, as was the case with pigs, the Germans failed here too. The meat quota imposed put an enormous strain on the farms in the General Government. This resulted in the size of the core herd decreasing significantly, which had a negative effect on cow milk yields and milk production (Gapys 2020: 105; Wyka 2010: 300).

The agricultural administration in the General Government took a unique approach to livestock breeding in the district of Galicia. After Eastern Galicia was seized by the Germans, it became apparent that the number of animals bred for slaughter had dropped massively under the Soviet occupation. According to estimates of the German administration in the district of Galicia, the cattle population had fallen by half and the pig population by more than 60% compared to the pre-war period. This forced the Germans to abandon their plans to maximise meat procurement and they let the cattle and pig herds recover. The guideline specified that 25% of cattle and 40% of pigs were to be appropriated in the quota followed that idea (Bonusiak 1990: 65–66).

In addition, the Germans launched a special programme to develop the dairy industry in the district of Galicia. It entailed mainly the modernising of existing processing plants, which helped to increase capacity significantly. In the marketing year of 1941/42, the dairy factories processed 67,000 tonnes of milk, in the following year 205,000 tonnes, and in 1943/44 almost 300,000 tonnes (Bonusiak 1990: 67).

As a result of proper management and imports from other regions, the livestock population increased slowly in the General Government, including Galicia. The turning point came at the beginning of 1942, when the overexploitation of livestock began. The growing demand for meat supplies for the Wehrmacht soldiers and the German citizens in the Reich triggered the change. The sharp decline in the population of animals for slaughter started in early 1944 and continued until the end of World War II. This was due to the fact that the war turned against the Germans. The rich sources of livestock which the Germans were very keen to exploit were lost as the advancing Soviet offensive captured huge areas in the east. The Germans compensated for the resulting shortage of meat by extensively slaughtering the livestock in occupied Poland (Łuczak 1979: 271–273).

Despite the great efforts that the Germans put into improving livestock breeding in Galicia, they did not succeed in rebuilding livestock populations to pre-World War II levels. The exception here was goat breeding. There was no quota for compulsory deliveries of goats and farmers were allowed to eat goat meat. Goats were also very valuable because of their low feed requirements and the fact that they provided milk, even though the milk yields were not very significant (Łuczak 1979: 273–274).

5. Conclusions

One of the main economic tasks the German administration had to fulfil in Galicia during World War II was to maximise agricultural production. The Germans tried to achieve this aim by improving the mechanisation of the agricultural production process and agricultural processing, increasing the use of artificial fertilisers, intensifying the use of chemicals for plant crops, intensifying land reclamation, restructuring agricultural land, providing training to farmers, introducing and popularising more productive species and varieties of grain, root crops, cattle and pigs, as well as implementing land consolidation measures.

The Germans partially succeeded in improving the farmers' access to new agricultural equipment, tools and fertilisers as well as to further training. Their efforts to extend the oilseed and sugar beet production area and the associated processing were also partially successful. In contrast, other measures aimed at intensifying agricultural production did not bear fruit. The reasons for this were: the climatic conditions, soil types and cultivation methods in Galicia varied from those typical for the area where the imported seeds and breeding material originally came from; diesel and petrol supplies started to fall drastically in 1943; the growing shortage of the labour force required for seasonal work as a result of, among other things, numerous deportations of the rural population to the Reich; Poles being forced to leave their homes and becoming resettled. They were replaced by German settlers who often found it difficult to adapt to the new climatic conditions and soils, and severe frosts caused great damage to agriculture, especially to orchards. In the winter of 1939/1940 almost 75% of fruit trees were damaged by frost.

Bibliography

- Bonusiak W., 1990, *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Rzeszów.
- Gapys J., 2020, *Niemiecka polityka gospodarcza wobec ziemiaństwa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „UR Journal of Humanities and Social Sciences”, 1(14), DOI: 10.15584/johass.2020.1.5.
- Luczak C., 1979, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Markowski M., 1993, *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce Towarzystwo Naukowe, Kielce.
- Meducki S., 1991, *Wieś kielecka w czasie okupacji niemieckiej (1939–1945): studium historyczno-gospodarcze*, Wydawnictwo Politechniki Świętokrzyskiej, Kielce.
- Mieszczankowski M., 1983, *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Rajca C., 1991, *Walka o chleb 1939–1944*, Rada Naukowa Towarzystwa Opieki nad Majdankiem, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
- Rudnicki S., 1996, *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Seräphin P., 1941, *Wirtschaftsstruktur des General Gouvernement*, Verlag des Instituts für Deuten Ostarbeit, Kraków.
- Skowronek J., 1981, *Galicja [in:] Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, vol. I, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Sycz M., 1997, *Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej*, Pracownia Wydawnicza, Warszawa.
- Wyka K., 2010, *Życie na niby*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków.

Próby intensyfikacji produkcji rolniczej w Galicji austriackiej podczas II wojny światowej

Streszczenie

Najważniejszymi czynnikami wpływającymi negatywnie na efektywność produkcji rolniczej w Galicji austriackiej była niekorzystna struktura agrarna i struktura użytkowania gruntów oraz brak modernizacji procesu produkcji płodów rolnych. Sytuacja ta powodowała, że w Galicji austriackiej dominowało rolnictwo o ekstensywnym charakterze i bardzo niskiej wydajności. Po zajęciu przez Rzeszę Galicji Zachodniej w 1939 r., a w 1941 r. Galicji Wschodniej Niemcy za jeden z głównych celów uznali maksymalne zintensyfikowanie produkcji rolniczej tego obszaru. Zamierzano to osiągnąć poprzez: poprawę mechanizacji produkcji rolniczej oraz przetwórstwa rolnego, wzrost nawożenia nawozami sztucznymi, intensyfikację chemizacji upraw roślinnych, intensyfikację melioracji gruntów rolnych, restrukturyzację użytków rolnych, kształcanie rolników, wprowadzenie i upowszechnienie bardziej wydajnych gatunków i odmian zbóż, roślin okopowych, bydła rogatego i trzody chlewnej, komasację gospodarstw. Działania niemieckie podczas II wojny światowej na ziemiach Galicji austriackiej zmierzające do zintensyfikowania produkcji rolniczej miały przede wszystkim służyć zaopatrywaniu Wehrmachtu oraz Niemiec w żywność, a w dłuższej perspektywie jak najlepszemu przygotowaniu tych terenów pod kolonizację niemiecką, która miała nastąpić po zwycięskim zakończeniu wojny przez Niemców.

Słowa kluczowe: Galicja austriacka, II wojna światowa, rolnictwo, produkcja rolnicza, kontyngenty rolne

Marcin Michniowski¹

Organisation of Lublin confinement institutions in 1939–1944 within the ramifications of the German security apparatus

Abstract

The aim of the article is to present the confinement institutions set up in Lublin in 1939–1944 by the German occupier, and to analyse the organisational aspects of their functioning in the operational context of various agencies of the security system of the Third Reich and the General Government. The first part of the essay consists of background information necessary to conduct the analysis – exposition of the administrative division of Polish territory after the September campaign and the structure of the security apparatus introduced by the German occupier. In the main body, three main stages of establishment of the confinement institutions are outlined, based on the comparison of the circumstances influencing their formation. Simultaneously, their official subordination to appropriate agencies of the security system is shown, what is compared to the actual dominance of various parties over different prisons and camps. As such, it is possible to present the whole segment of the German occupational system, from two distinctive perspectives: existence of a series of suitable institutions serving specific roles in order to strengthen the occupier's control over the Polish population, and the competition of respective agencies of the German security apparatus over the masses of prisoners.

Key words: Nazi prisons, Nazi camps, Nazi occupation, World War II, KL Lublin, Majdanek, Lublin Castle

Introduction

Between 1939 and 1944, the German occupier established more than 600 confinement institutions of various character in the Lublin region

¹ Master of Arts, Marcin Michniowski, PHD student at the Maria-Curie Skłodowska University in Lublin, Pl. M. Curie-Skłodowskiej 5, 20-031 Lublin, Museum assistant at the National Museum in Lublin, ul. Uniwersytecka 1, 20-029 Lublin, e-mail: m.michniowski@mnwl.pl, nr ORCID: 0000-0002-0747-1572.

(Mańkowski 1988: 11). Only a very small number of those could potentially have been researched, due to insufficient source material available.

From the broad perspective, scattered information on different confinement institutions can be found in archives from all around the world,² due to the fact that they appeared as an important aspect of Nazi policies, had been placed under investigation of the Polish Underground State or were part of post-war investigations of German officers. Detailed collections are gathered primarily in the Polish State Archives and the Archives of National Institute of Remembrance³ or profiled museums (the Archives of the State Museum at Majdanek, the National Museum in Lublin) that also supervise the documentation compiled by bodies established after WWII to research German crimes in occupied Poland.

Lublin confinement institutions have also been the topic of numerous historical analyses. The majority of them focused on KL Lublin – one of the largest German concentration camps. Since 1965, the State Museum at Majdanek has been publishing its journal “Zeszyty Majdanek”;⁴ while significant monographs on the camp were published in 1981 and 1991 (edited by, respectively, Józef Marszałek and Tadeusz Mencil).⁵ The institution is frequently presented in other historical, popular-science or media publications.

A monograph on the history of the Lublin Castle prison in 1939–1944 was published in 1988 (edited by Zygmunt Mańkowski), which was the result of lengthy research conducted by historians and its former inmates.⁶ Due to the activity of the National Museum in Lublin, various

² Such as: the Hoover Institution Archives (USA), the National Archives (UK), the State Archive of the Russian Federation (Russia), the Yad Vashem Archives (Israel), the German Federal Archives (Germany), the Central Archives of Modern Records (Poland).

³ In both cases, primarily in Lublin and Warsaw branches.

⁴ Vol. I–XV and XVII–XXVI all focus on various issues of the camp’s functioning, as well as other relevant topics.

⁵ In the context of the article, other main works that influence the analysis conducted, include: Gorbatow 1944; *Komunikat...* 1944; Kriger 1944; Simonow 1944; *Majdanek: rozprawa...* [1945]; Sobolewski, Zagórowska 1945; Szewczyk 1945; Christians 1946; Murawska-Gryń, Gryń 1962; Marczevska, Ważniewski 1973; Leszczyńska 1980; *Der Ort des Terrors...* 2008, as well as memoirs of former prisoners: Siejwa 1964; Jackiewicz 1967; Stanisławski 1969; Brzosko-Mędryk 1975; *Przeżyli Majdanek...* 1980; Zakrzewski 1982; Czajka 1983; Kwiatkowski 2018.

⁶ Other important studies on the Lublin Castle prison and its sub-units include: Szewczyk 1946; Moszyński, Policha 1948; *Działalność...* 1983; Hohengarten 1991; Hohengarten, Lipski 2000; *Z dziejów więzienia...* 2007, as well as the memoirs of former

aspects of the prison's history have regularly been presented at exhibitions or in publications. In 1979, the Museum of Martyrdom "Under the Clock" – a branch located in the former detention house – was established.⁷

The camp on Lipowa Street has been the topic of several articles (Berenstein 1957; Rajca 1969; Grudzińska, Rezler-Wasielewska 2008; Lenarczyk 2009), with the aim of presenting its history from only a broader perspective, without detailed analysis.⁸ Similar observations can be made with regards to the camp on Chełmska Street (Rajca 1991; Lenarczyk 2014).⁹ The remaining confinement institutions in Lublin have not been researched even to such a limited extent.¹⁰

Still, one should note that the analyses presented above focus primarily on separate camps and prisons, providing a narrow view on the subject discussed. As a result, the aim of the following article is to research the topic from the perspective of the whole segment of the German occupational system, in the context presented in the subject. As such, one should focus on answering two main questions connected with the analysis proposed:

- 1) what kind of confinement institutions were set up by the German occupier in Lublin in order to strengthen its control over the local population?;
- 2) how did the structure of the German security system influence the organisation of the network of those institutions?.

The first part of the essay consists of background information – exposition of the administrative division of the Polish territory after the September campaign and the structure of the security apparatus introduced by the German occupier. In the main body, three main stages of establishment of the confinement institutions are outlined, based on the comparison of the circumstances influencing their formation. Simultaneously, their official subordination to appropriate agencies of the security system is shown, which is compared to the actual dominance of various parties over different prisons and camps.

prisoners: *Wspomnienia więźniów...* 1984; *Zamek lubelski: wspomnienia...* 1998; Górnicz 2016.

⁷ Main works on the topic are: Kowalski 1986; *Hitlerowskie więzienie...* 1988; Oratowska, Krzysiak, Michniowski 2019.

⁸ Moreover, a lot of information can be obtained from the memoirs of Jacob Frank, former prisoner of the camp: Lewis, Frank 2000.

⁹ Unfortunately, due to high death rates among the prisoners, few accounts have been preserved. From the literature, one should especially note: Dobrowolski 1994.

¹⁰ Scattered information is present in: Datner 1969; Marszałek 1998; *Obozy pracy przymusowej* 2015.

Types of German occupational administration in Lublin and its region

One can distinguish two main phases of the development of the German occupational administrative structures on the Polish lands between 1939 and 1945: the command of the Wehrmacht – armed forces of the Third Reich (from the outbreak of the war until 25 October 1939) – and the civil administration of the General Government (until the end of WWII).¹¹

The organisational details of the military leadership changed frequently. Initially, all power was granted to the Oberbefehlshaber des Heeres (Commander-in-Chief of the Army) and the commanders of the armies operating in a given area. On 8 September, Poland was divided into 4 districts, and the administrative rule was transferred to the Oberbefehlshaber Ost (Supreme Commander East). Further specifications were provided on 25 September: Lublin was incorporated into the Łódź district, and the army administration was formed, with its command given to Oberbefehlshaber Ost (in Poland and in Łódź, thus also Lublin – Generaloberst Gerd von Rundstedt). Matters of the civil sector were handled by a civil board, subordinated to the military – in the whole of occupied Poland, as well as in Łódź, the role of its head was given to Hans Frank (Kozyra 2013: 37).

On 12 October, a decree regulated that on 25 October the area not annexed by Germany was to form the *Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete* (the General Government for the Occupied Polish Region), with Frank as its Governor-General. It was divided into 4 districts (Lublin being the capital of one; a 5th district, Galicia, was formed after the German attack on the USSR). The military administration was abolished. On 8 July 1940 the state's name was changed into the *Generalgouvernement* (General Government).

Officially, the General Government was not a part of Germany, nor was it the successor of the Republic of Poland. It had its own administration (including police), currency, tariff laws and border.

Structure of the security apparatus of the Third Reich and the General Government

In order to present the agencies of the security system operating various confinement institutions in Lublin, it is necessary to outline several

¹¹ In Lublin, the conflict finished between 22 July (evacuation of the German administration from the city) and 25 July 1944 (capitulation of the occupant's garrison).

organs of the Nazi police apparatus, which had been under simultaneous influence of different channels of the German administration. Among those, one should particularly outline: the state Ministry of the Interior, the National Socialist German Workers' Party (NSDAP), and its paramilitary formations – the Schutzstaffel (SS) that eventually evolved into a *de facto* independent organisation equal to the state organs, subordinated only to Reichsführer-SS Heinrich Himmler who in turn answered directly to Hitler. The last organisation became one of the fundamentals of the Nazi system and influenced the majority of aspects of everyday life in the Third Reich, especially in the Eastern occupied territories (Ryszka 1985: 345–346).

At the moment of Adolf Hitler's rise to power in January 1933, Germany had no uniform police force. The long process of its creation had been mostly completed on 27 September 1939, when the Reichssicherheitshauptamt (RSHA, Reich Security Main Office) was formed, subordinated simultaneously to the SS and the Ministry of the Interior. It included, among other organisations, the Sicherheitsdienst¹² (SD, Security Service) and the Sicherheitspolizei (SiPo, Security Police) – the latter composing of the Geheime Staatspolizei (Gestapo, Secret State Police) and the Kriminalpolizei (Kripo, given tasks of a criminal investigation agency, yet supporting other branches of the police in their goals in occupied Poland). The Ordnungspolizei (OrPo, Order Police, responsible mainly for the factual law enforcement, yet in the occupational conditions given terrorist tasks) remained separate from the RSHA, but was subordinated to Himmler who, officially, answered to the Minister of the Interior (the post given to the Reichsführer-SS in 1943).

Moreover, the analysis conducted in the article shows the influence of several more bodies on the functioning of the confinement institutions in Lublin. Among them, one can find: the Selbstschutz (“self-protection units”) – a paramilitary formation subordinated to the RSHA, dissolved due to its relative independence; the so-called Blue (or Navy-Blue) Police (Polnische Polizei im Generalgouvernement) – police units composed of Polish officers, subjected to OrPo and given limited operational prerogatives; the Arbeitsamt (Labour Office) – organ of the administration of the General Government established to enforce the provision of a labour force for the German economy; the Baudienst (“building service”) – organisation constituting a form of forced labour administered by the district offices of the General Government; the Standgericht – in

¹² Formed in 1933 as one of the 5 main offices of the SS.

this context, the summary court of the SiPo, granted special prerogatives to increase the speed and effectiveness of the sentences; the Ortskommandantur – a military body administering army buildings and units within its region of supervision subordinated to various levels of German forces throughout WWII.

The initial structure of the General Government included, among others, the position of Der Höhere SS und Polizeiführer Ost (HSSPF, Higher SS and Police Leader East), existing parallel to the state's administration and subordinated to the Governor-General. Similarly, in each District, the office of the SS- und Polizeiführer (SSPF, SS and Police Leader) was created, answering to the HSSPF and the local Governor. In December 1940, the government of the General Government was formed, which included, among others, the positions of Die Befehlshaber der Ordnungspolizei (BdO, "leader of the OrPo") and Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BsD, "leader of the SiPo and the SD"). They responded to HSSPF and supervised over – respectively – Der Kommandeur der Ordnungspolizei – KdO (KdO, "commander of the OrPo") and Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes (KdS, "commander of the SiPo and the SD"), present in each District.

The duality of police's dependence, as seen in Germany, was also present in the General Government. The Governor-General supervised HSSPF and, as such, BsD and BdO. Simultaneously, the two latter offices had to answer to the RSHA.

However, the political system of the General Government was organised around the rule of the principle of leadership, resulting in Frank's independence from all German ministries but the Führer himself, as well as his absolute power over all aspects of state's policies. In reality, the forces of the security apparatus managed to gain relative independence from the Governor, often being able to ignore or counter rule his decisions (Kasperek 1983: 258; Wróblewski 1988: 36). This observation is especially visible when analysing the Lublin District, where the position of the SSPF was held by the infamous Odilo Globocnik (his service in Lublin is described in works such as: Rieger 2009; Poprzeczny 2004), but similar conclusions may be reached while researching other areas of occupied Poland (such as Kielce – Rogowski, Wójcicka 2009).¹³

¹³ Various aspects – predominantly from the perspective of Polish occupied territory – of German administration (different agencies, institutions, camps, etc. of the terror apparatus) had been analysed in works such as: Moszyński, Policha 1948; Rusiński 1950 and 1955; Madajczyk 1970a and 1970b; Leszczyński 1971; Łuczak 1979; Mańkowski 1982; Grünberg 1984; Ramme 1984; Wróblewski 1984; Jansen, Weckbecker 1992;

While the phenomenon had little to no effect on the conditions present in confinement institutions in Lublin experienced by the inmates, it vastly influenced the organisational aspects of the subject analysed, producing open conflicts of interest between various parties over the creation and functioning of local camps and prisons. Moreover, it presents a danger for historians' research, as the bureaucratic confusion is often present in the content of the primary and secondary sources, yet its actual impact on the analysis is impossible to be fully assessed.

Stages of establishment of the Lublin confinement institutions

While conducting the analysis of the origins of subsequent confinement institutions in Lublin, one can distinguish three main stages of their establishment – differing in the circumstances surrounding their formation and the extent of the influence of Nazi ideology on the issue discussed.

First stage (18 September 1939 – end of October 1939)

The first period is characterised by the temporary and provisional nature of the confinement institutions. The argument is supported by the provisions of the Ribbentrop-Molotov pact stating that Lublin and its area were to be annexed by the USSR (on 28 September the treaty was revised and the whole region was granted to Germany). The same conclusion can be reached while analysing the policies of the German occupant. According to various relations (Białasiewicz, Gzella 1994: 184–191), a number of citizens (from several hundred to few thousand) were taken hostage and put under “*protective detention*” in isolated areas (Ibidem: 194–196).

Two such sites can be precisely identified – the barracks of the 8th Legions Infantry Regiment at the western outskirts of the city and the airport of the Lublin Aircraft Factory on Chełmska Street. The lack of certifiable documents supports the view that such a decision was not coordinated on levels of administration higher than the local army lead-

Crankshaw 1997; Kosiński 1999; Wardzyńska 2009; Mazower 2011; Młynarczyk 2012; Winstone 2015; Goebbels 2016a and 2016b; Zapomniani kaci... 2016; Korcuć 2019; Pączek 2019; *W cieniu...* 2021.

ers (as such, it must be perceived in the context of securing the rear of the military front). Furthermore, the process of imprisonment was conducted hastily and chaotically; for example, Kazimierz Podbielski remembered that his father avoided being taken by the Germans by simply not answering the door (Archiwum... 2009: 1). Both the barracks and the airport were badly damaged during the bombings of the September campaign; their state made it impossible to confine people in those areas for a long period of time.

At the beginning of October, the former prison in Lublin Castle¹⁴ was adapted to the needs of the police units following the German army in order to detain POWs, and people perceived as partisans or dangerous (Mańkowski 1984: 7).

In the context discussed, it is worth noting that the period analysed was free of conflicts between various agencies of the German administration and security apparatus.

Second stage (end of October 1939¹⁵ – July 1941)

The confinement institutions established during the next period had a permanent character, partially due to revised agreement between Germany and the USSR. Moreover, the analysis shows the clear impact of the centralised Nazi ideology on the security policies, which can be seen in the case of imprisonment of Jerzy Albin de Tramecourt (Voivode of Lublin, murdered in unknown circumstances in November) and Bolesław Sekutowicz (President of the Regional Court in Lublin, initially released, then imprisoned again and shot on 23 December 1939) who were placed in the building of the Appellate Court on Krakowskie Przedmieście 43, after rejecting the offer to join a collaborationist government (Kozyra 2002: 44).

However, the analysis of the topic in the context of the period discussed shows the decisive influence of local conditions and objective occupational requirements, which resulted in the establishment of institu-

¹⁴ Already in the medieval times, a prison was maintained in the Castle keep. In 1826, a neo-Gothic building was constructed specifically for prison purposes, both for political and criminal inmates. The Castle kept its function after Poland regained its independence, but the institution itself ceased to exist during the September campaign.

¹⁵ A precise date cannot be stated as the local process of formation of the administration and security system happened over a long period of time, lasting up to mid-November 1939.

tions such as the detention houses of the Blue Police or the Wehrmacht garrison.¹⁶

After the creation of the General Government, the Lublin Castle prison became a part of the local KdS office, under the official name of *Der Kommandeur der Sipo und des SD – Gefangenhau*s. It was simultaneously subordinated to the Gestapo, SD and Kripo (as units of the KdS, with historians underlining the importance of the first formation – Wróblewski 1988: 39), the *Standgericht* and the Department of Justice (one of twelve departments of the Government of the General Government – Rogowski 2021). However, in reality the Director of the prison had to reply to various figures influential enough to break away from the official hierarchy, such as *Globocnik*.

The Castle served the role of a central District prison; it was also one of three central prisons of the General Government (next to the *Montelupich* Prison in Kraków and *Pawiak* prison in Warsaw – Maleszyk 2009: 21). It had the character of a custody, transitory, political, criminal, solitary confinement institution. It became part of the Nazi terror and extermination system, seat of a court and a location of brutal interrogations and executions. Simultaneously, it housed various workshops where the inmates were forced to work and administered the labour camp in *Dąbrowica* (c6 km from Lublin). Prisoners¹⁷ were subjected to inhumane conditions, overcrowding, hunger, diseases and terror from the German staff.

Another institution established during the period discussed was the detention house of the Lublin KdS¹⁸ (*Gefängnis im Dienstgebäude der Sicherheitspolizei in Lublin*). It was located in the basements of the building on 3 *Uniwersytecka* Street. Its common name – “Under the Clock” – derives from the clock installed on the construction’s façade. The ground and upper floors contained offices simultaneously used as interrogation and torture chambers. The basements were refitted in order to build 15 small temporary holding cells for the inmates who were selected for investigation by the occupant’s functionaries.¹⁹ The conditions

¹⁶ Due to the lack of sources, an exact number and details of establishment of such confinement institutions are unknown.

¹⁷ The majority of inmates were of Polish origin. Other significant groups include: the nationalities of the USSR, Jews and Germans. However, the total ethnic composition was varied, consisting of such exotic nationalities as Chinese.

¹⁸ While historians often claim that it was supervised by the Gestapo, cases when the prisoners were handled by other agencies are known, making such statements imprecise.

¹⁹ As such, mainly political prisoners of Polish origin were held in the institution analysed.

present in the detention house were inhumane and the interrogations were extraordinarily brutal; the cries of the victims from the upper floors were easily heard in the basement. It is estimated that between 1942 and 1944 at least 200 people were murdered while being detained “Under the Clock” (Oratowska, Krzysiak, Michniowski 2019: 9).

While the circumstances of one’s arrival at the detention house varied, the majority of inmates were selected to be transported to the building from the Castle by the officers of KdS agencies, who, under the pretext of conducting an investigation, had the power to decide about the faith of a person from other confinement institutions in Lublin, overruling the members of their crews – a factor leading to additional conflicts between German officials.

At the beginning of the period discussed, the provisional camp at the airport, due to the objective needs of the military conflict, had been transformed into a permanent site for POWs subordinated to the Ortskommandantur Lublin. However, it ceased to exist in January/February 1940, when the inmates were transported to various camps further West (Lenarczyk 2014: 66). Buildings on Chełmska Street were subsequently used as warehouses of units of the SS and the Wehrmacht; the majority of them left the location by summer 1942, but some remained for as long as May 1944.

The site was used again as a camp from 22/23 July 1940, when local Jews were brought onto the airport and used as forced labour (the demolition of the existing infrastructure, which can be perceived in the context of preparations for a new institution), probably due to orders from SSPF Globocnik (Ibidem: 68). In March, the former airport became a gathering point for the Jewish population being forced to live in the Old Town ghetto.

The extent of the impact of local conditions on the establishment of the confinement institutions during the period discussed is especially visible while analysing the case of the camp on Lipowa Street. On 4 December 1939, due to the private initiative of Globocnik, members of the Jewish population were ordered to participate in forced labour. Although the group was disbanded, the Judenrat promised to deliver workmen who conducted constructions on the square on Lipowa Street. At the beginning of 1940, the area housed specialised workshops and became a transitory camp for displaced Jews transported to Lublin. Some time around June 1940 the local Jews ceased to be released home after work. The institution can be regarded as having a permanent character from December 1940, when it became the destination of transports of Polish POWs of Jewish heritage (Grudzińska, Rezler-Wasielewska 2008: 495).

Initially, the institution was subordinated to the Selbstschutz; however, while conducting the research, one can see the dominant influence of Globocnik on the organisational aspects of the camp. While he never served any official function in its structure, he managed to gain “*full control over the camp*” in summer 1940 (Lenarczyk 2009: 42). His position was further strengthened in February 1941, when the camp was taken over by Deutsche Ausrüstungswerke (DAW, German Equipment Works) – an SS-run company, with headquarters in Berlin (Schulte 2001: 130).

Based on the circumstances presented above one can claim that the camp served the functions of a labour, penitentiary, transitory, POWs, gathering institution. The most complex description is provided by Wojciech Lenarczyk, who illustrates it as a “*prototype of a Nazi labour camp for Jews*”, unique “*informal, SS-run POWs camp, that at the same time most importantly remained a forced labour camp for Jews*” (Lenarczyk 2009: 37, 47).

In 1940, two gathering points subordinated to the Lublin Arbeitsamt were established on Krochmalna Street. They became the location of assembly primarily for Poles who were subsequently transported to Germany for forced labour.

Third stage (July 1941 – July 1944)

During the third stage, the establishment of confinement institutions was influenced by the terrorist aspects of the Nazi ideology rather than by objective requirements or private initiative of local officers.

Himmler’s visit to Lublin on 20/21 July 1941 resulted in an order to create a camp for 25,000–50,000 prisoners who could be used in works for the SS and German police; authority to fulfil the task was given to Globocnik (*Majdanek w dokumentach...* 2016: 37–39).

Initially, the occupant intended to develop the camp on Lipowa Street. However, the concept of the planned institution underwent many changes: on 22 September an order was issued to build a concentration camp for 5000 prisoners, who in turn would construct the camp for 50,000 people (Ibidem: 43). 5 days later the decision was revised to creating a camp for 50,000 POWs (Ibidem: 44). Historians perceive the changes in the context of a conflict between the SS and the Wehrmacht over control of masses of prisoners – with the former gaining the upper hand (Marszałek 1991: 40).

On 1 November the plans for the new institution were enlarged to hold 125,000 people (*Majdanek w dokumentach...* 2016: 50), and on

8 December – 150,000 prisoners (Ibidem: 53). As a result, the site on Lipowa Street was no longer suitable for the project and a new place was chosen as the camp's location – a large, sparsely-inhabited area on Lublin's eastern outskirts. The first inmates²⁰ began construction works in October, in inhumane conditions.

On 23 March 1942, the plans for the camp were changed once more, fulfilling the need to imprison up to 250,000 people (Marszałek 1991: 46–47). The decision was met with opposition from various levels of German administration, such as the Reich Ministry of Transport, Governor of the Lublin District and the Governor-General. While the resistance lacked any effect, due to the worsening of the German military situation, on 14 April 1942 Himmler decided that until the war is won, the camp should hold 50,000 people (*Majdanek w dokumentach...* 2016: 65–67).

The institution – named until February 1943 Kriegsgefangenenlager der Waffen SS in Lublin (KGL Lublin), and afterwards Konzentrationslager der Waffen SS Lublin (KL Lublin), commonly known as “Majdanek” – had features of a concentration, POWs, labour, penal, transitory, death camp. Historians called it a “*synthesis, synonym of Nazi crimes in the Lublin region*” (Dziadosz, Marszałek 1969: 107). It was subordinated to, simultaneously: RSHA, SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt (SS-WVHA, SS Main Economic and Administrative Office) and Inspektion der Konzentrationslager (IKL, Concentration Camps Inspectorate – one of the SS sub-offices, since 1942 part of SS-WVHA). In mid-1942, special offices at SSPF were created to take over a part of primarily economic duties.

At the same time, Majdanek was a location of autonomous institutions, subordinated to different agencies of the German security system: Frauenkonzentrationslager (Female Concentration Camp, whose administration was subordinate to KL Lublin's commander), Lazarett für sowjet-russische Kriegsversehrte (“lazaret for Soviet-Russian soldiers”, subordinated to local KdS), Auffanglager der Ordnungspolizei- Sicherheitsauffanglager (“hostage camp”, answering to Lublin KdS and KdO) and Wehrmacht's labour camp.

Compared with other German concentration camps, Majdanek is known for its very low number of sub-camps: only 12, 4 of them located

²⁰ This group was composed of POWs from the USSR. In total, the majority of prisoners were of Jewish origin, but a significant ratio of inmates from Poland and the USSR should be noted. As was the case with Lublin Castle, the total composition was varied; transports were brought from all around Europe.

in Lublin: on Lipowa Street, on Chełmska Street, 4 Ogródkowa Street (established in spring 1942, connected with the destruction of Jewish buildings in the Wieniawa district) and Żniwna Street.

The history of the Lipowa Street camp during the period discussed is closely connected with Majdanek, despite the two institutions having different administrations. On one hand, both of the sites cooperated as a segment of the Nazi terror system, for example sharing the labour masses of prisoners. On the other hand, the management of KL Lublin actively tried to subjugate the Lipowa camp. From Autumn 1941, the guarding forces were provided by Majdanek's commander. In June 1942, the camp was surrounded by Lithuanian soldiers sent from the KL, and in response Globocnik called gendarmerie units for backup (*Majdanek w dokumentach...* 2016: 143). An intervention of the higher levels of the SS administration resulted in the victory of SSPF. Still, the connections between the camps were never fully broken: for example, DAW supervised several production barracks located in Majdanek.

The situation changed in September 1943, when Globocnik was dismissed from his post, Hitler's Führer Decree for the Concentration of the War Economy was issued, and the preparations for the Aktion Erntefest were under way. As a result, on 22 October 1943 the Lipowa camp was officially subordinated to KL Lublin, but due to the murder of its prisoners on 3 November and the resulting destruction of the camp, the decision came to no effect.

However, the mass execution of the Jews stood in opposition to the economic plans of DAW and other segments of the German economic system. As a result, the camp was re-established, as a unit of KL Lublin, although in a limited form.

Himmler's visit in July 1941 was also an important factor in the history of the camp on the former airport. Although Czesław Rajca claimed that, on Globocnik's orders, a labour camp, subordinated to Die Pelz und Bekleidungswerkstätten ("fur and clothing workshops") – a company under SSPF's authority – was organised there by June 1941 (Rajca 1991: 386), its further development happened only thanks to the Reichsführer's decisions (Lenarczyk 2014: 71). The camp became subordinated to an SS-run company in Dachau and changed its name to Bekleidungswerke der Waffen-SS Dachau, Aussenstelle Lublin – BKW Lublin ("clothing factories of Waffen-SS Dachau, Lublin branch – BKW Lublin").

At first, the inmates were ordered to produce shoes and gather confiscated property. However, due to the enormous amount of loot, additional changes in the camp's profile were made. In April 1942 a new administration was subordinated to Globocnik, the production tasks were

revoked until the turn of the year, when the majority of goods were put in order. To improve the reorganisation, Ostindustrie (East Industry, Osti), an SS-run enterprise was created and given control over the camp in March 1943.²¹ During summer 1943 the institution's name was changed to Altsachenverwertungsstelle der Standortverwaltung Lublin ("site of utilisation of old items of the Garrison Administration in Lublin").

Initially, during the last quarter of 1941, the labour tasks in the camp were forced onto female prisoners of the Castle. The struggle for control over this group eventually evolved into another serious conflict between the administration of KL Lublin and SSPF. On 14 July 1942, after a talk with Himmler, Globocnik ordered the establishment of a female camp in Majdanek; its administration perceived it as a possibility to subordinate the institution of Chełmska Street (Lenarczyk 2014: 75–76). However, in autumn the location was changed to Chełmska Street; women that had already been placed in KL Lublin were transferred to the former airport. As a response, Majdanek's commander, Hermann Florstedt, organised new transports of females to his camp and ordered the return of prisoners and documentation from Chełmska Street. Although both administrations remained antagonistic towards each other, they nevertheless worked together in exploiting the prisoners and providing security measures.

Moreover, the behaviour of one of the airport camp's commanders, Christian Wirth (acting, *de facto*, end of 1942–20 September 1943), caused a conflict between its administration and higher levels of SS hierarchy. He was, on one hand, known for his extreme ruthlessness towards prisoners as well as his crew, and on the other – using various nonconventional methods to deceive the prisoners to work efficiently. His policies resulted in an investigation, ordered by the SS headquarters, led by Konrad Morgen. Although Wirth made no attempt to hide his methods from the inspector, the case did not produce any results (Tregenza 1993: 36–37). The enormous extent of his independence could also be seen after Globocnik's replacement with Jakob Sporrenberg. During a visit to Lublin, the new SSPF could not inspect the camp without Wirth's – his direct subordinate – permission and had no means to ensure the commander would execute his orders (The National Archives...: 13).

Eventually, the institution analysed was also subordinated to KL Lublin on 22 October 1943; similarly, its prisoners were murdered on 3 November, but the camp was not re-established afterwards.

²¹ The company was also responsible for several production barracks located in Majdanek.

Many Lublin confinement institutions cannot be described in detail due to the lack of sources. Among them, one can list (see: Dziadosz, Marszałek 1969: 92; *Obozy...* 1979: 274–277; Kasperek 1983: 90, 105, 110, 185, 240):²²

- labour camp for Jews;
- penal camp at 2 Browarna Street for Jews (est. December 1940–January 1941);
- the Arbeitsamt labour camp at 9 Probostwo Street for Jews (est. 9 October 1941);
- labour camp for civilian Frenchmen at 46 Łęczyńska Street (est. 23 May 1941);
- the Baudienst labour camp at 33 Bychawska Street (est. 1941);
- labour Kommando at 27 Chopin Street (warehouses during Operation Reinhard);
- camp of the POWs from the USSR (so-called “Dziesiąta Camp”), operating at the end of 1941 during construction works on Majdanek;
- the Baudienst labour camp on Sienna Street (est. 1941 or 1942), on a Jewish cemetery;
- the Baudienst labour camp at 19 1 May Street (between 1942 and 1943);
- the Baudienst labour camp and a reloading point in Wrotków district (between 1942 and 1944);
- the Baudienst labour camp on Nowy Świat Street (between 1942 and 1944);
- training camp for workmen between Wierzbowa, Krańcowa and Chełmska Streets (est. 1 March 1943), set up on SS orders;
- the Baudienst labour camp on Chełmska Street (between 1943 and 1944);
- the Baudienst labour camp at 21/23 Wesoła Street (between 1943 and 1944);
- camp of the POWs from the USSR at 35 Nowy Świat Street (between 1943 and 1944);
- camp on Wojenna Street;
- the Baudienst camp on Wyścigowa Street;
- labour camp at 6 Leszczyńskiego Street, where French prisoners were held;
- labour camp on Wrońska Street for Polish Jews.

²² Unless specified, the institutions were not dedicated to imprison a specific group of inmates – their analysis, conducted from a sociological or ethnic perspective, greatly exceeds the requirements of the article.

Moreover, various confinement institutions, mostly related to the exploitation of masses for labour purposes, were set up in villages and towns surrounding Lublin. The region itself became known for the extraordinary level of terror introduced by the occupant.

Conclusions

The analysis shows that during WWII in Lublin, the German occupant created a number of confinement institutions – a process that took place in three distinctive phases, differing in the extent of influence of objective circumstances and private and state initiatives on the decisions. The role and actions of local German officials, mainly SSPF O. Globocnik and his associates, were an important factor in the eruption of competition between the various levels of occupant's administration for the control of subsequent confinement institutions. However, further conflicts were generated between different agencies of the German security apparatus, due to the structure of the system itself.

Furthermore, the confinement institutions organised in Lublin formed a comprehensive network, responsible for exerting control over diverse groups of the population – POWs, displaced people, criminal and political prisoners, of various sociological and ethnic origin – and that were suited to perform various tasks: conduct investigations, forced labour or extermination. As a result, the system strengthened, at the same time: the actual German presence on occupied Polish territory, the German political and economic power and its own operational potential.

In the context of the conflict discussed in the article, the development of the network was possible due to the relative independence of the lower levels of the German security system, which itself led to competition between the occupant's officials.

Although due to its ramifications, the article provides only the necessary background for a detailed analysis, its content can be used as a catalyst for a further debate on the subject of conflicts between various levels of Nazi administration. Additional research is required to establish if Lublin was an exceptional case, where both the conflict between the occupant's officials and the network of confinement institutions were present to such an extent, or rather a similar conclusion can be reached during analyses of other locations in areas occupied by Germany.

Bibliography

Primary sources

- Archiwum Programu Historia Mówiona Ośrodka "Brama Grodzka – Teatr NN", Podbielski K., 2009, *Początek wojny. Powstanie obozu przejściowego przy ulicy Lipowej – Kazimierz Podbielski – fragment relacji świadka historii*, <https://biblioteka.teatr-nn.pl/dlibra/publication/40959/edition/39241> (access: 17.07.2021).
- Majdanek w dokumentach*, 2016, ed. W. Lenarczyk, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
- The National Archives, WO 208/4673, Poland and Russia: killing and ill-treatment of allied nationals, 1945 Sept – 1948 Apr.

Memoirs

- Brzosko-Mędryk D., 1975, *Niebo bez ptaków*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa.
- Czajka T., 1983, *Czerwone punkty*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Dobrowolski W., 1994, *Pięć lat na muszce: wspomnienia więźnia Majdanka*, Wydawnictwo Paweł Skokowski, Lublin.
- Górniewicz C., 2016, *Wspomnienia z okupacji niemieckiej: pamiętnik więźnia Zamku Lubelskiego*, Muzeum Lubelskie, Lublin.
- Jackiewicz F., 1967, *Byłem więźniem Majdanka*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Kwiatkowski J., 2018, *485 dni na Majdanku*, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
- Lewis M., Frank J., 2000, *Himmler's Jewish Tailor: The Story of Holocaust Survivor Jacob Frank*, Syracuse University Press, Syracuse.
- Przeżyli Majdanek: wspomnienia byłych więźniów obozu koncentracyjnego na Majdanku*, 1980, ed. C. Rajca, A. Wiśniewska, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
- Siejwa F., 1964, *Więzień III pola*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Stanisławski A., 1969, *Pole śmierci*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Wspomnienia więźniów zamku lubelskiego 1939–1944*, 1984, ed. J. Chmielak et al., Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa.
- Zakrzewski J., 1982, *A my żyjemy dalej... Wspomnienia więźnia Majdanka*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Zamek lubelski: wspomnienia więźniów 1939–1944*, 1998, ed. J. Kielboń, Z. Leszczyńska, Oficyna Wydawnicza "Czas", Lublin.

Secondary sources

- Berenstein T., 1957, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w dystrykcie lubelskim*, "Biuletyn ŻIH", nr 24.
- Białasiewicz W., Gzella A.L., 1994, *Bronili Lublina: 1939 wrzesień*, Koło nr 19 Związku Kombatantów Rzeczypospolitej Polskiej i Byłych Więźniów Politycznych, Lublin.
- Christians L., 1946, *Piekło XX wieku. Zbrodnia, hart ducha i miłosierdzie*, Katolickie Towarzystwo Wydawnicze "Rodzina Polska", Warszawa.
- Crankshaw E., 1997, *Gestapo*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Datner S., 1969, *Obozy jenieckie na Lubelszczyźnie w latach okupacji niemieckiej*, "Zeszyty Majdanka", t. 3.
- Der Ort des Terrors: Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Bd. 7, Niederhagen/Wewelsburg, Lublin-Majdanek, Arbeitsdorf, Herzogenbusch (Vught)*,

- Bergen-Belsen, Mittelbau-Dora*, 2008, ed. W. Benz, B. Distel, A. Königseder, C.H. Beck, München.
- Dziadosz E., Marszałek J., 1969, *Więzienia i obozy w Dystrykcie Lubelskim w latach 1939–1944*, “Zeszyty Majdanka”, t. 3.
- Działalność Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w czasie okupacji (relacje i dokumenty)*, 1983, ed. J. Ziółek, RW KUL, Lublin.
- Goebbels J., 2016a, *Dzienniki*, t. 1, Świat Książki, Warszawa.
- Goebbels J., 2016b, *Dzienniki*, t. 2, Świat Książki, Warszawa.
- Gorbatow B., 1944, *Obóz w Majdanku*, Wydawnictwo Literatury w Językach Obcych, Moskwa.
- Grudzińska M., Rezler-Wasielewska V., 2008, *Lublin, Lipowa 7. Obóz dla Żydów – polskich jeńców wojennych (1940–1943)*, “Kwartalnik Historii Żydów”, nr 4 (228).
- Grünberg K., 1984, *SS: czarna gwardia Hitlera*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Hitlerowskie więzienie na Zamku w Lublinie 1939–1944: praca zbiorowa*, 1988, ed. Z. Mańkowski, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Hohengarten A., 1991, *Vom Halbmond zum Ziegenkopf: die Geschichte der Luxemburger Häftlinge in Lublin 1942–1945*, Editions Saint-Paul, Luxemburg.
- Hohengarten A., Lipski Z., 2000, *Dąbrowica wczoraj i dziś*, Dąbrowica.
- Jansen Ch., Weckbecker A., 1992, *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/40*, R. Oldenbourg Verlag, München.
- Kasperek J., 1983, *Kronika wydarzeń w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Komunikat Polsko-Radzieckiej Komisji Nadzwyczajnej do zbadania zbrodni niemieckich dokonanych w obozie unicestwienia na Majdanku w Lublinie*, 1944, Wydawnictwo Literatury w Językach Obcych, Moskwa.
- Korkuć M., 2019, *Niemiecka Polnische Polizei. Historyczny i państwowo-prawny kontekst funkcjonowania granatowej policji w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945* [in:] *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, ed. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Kielce–Warszawa.
- Kosiński J., 1999, *Niemieckie obozy koncentracyjne i ich filie*, Kontrast, Stephanskirchen.
- Kowalski Z., 1986, *Muzeum Martyrologii „Pod Zegarem”*, Muzeum Okręgowe, Lublin.
- Kozyra W., 2002, *Wojewoda lubelski Jerzy Albin de Tramecourt i jego działalność w okresie międzywojennym oraz w czasie kampanii wrześniowej 1939 roku*, “Res Historica”, z. 15.
- Kozyra W., 2013, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, “Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G”, vol. 60, 1.
- Kriger E., 1944, *Niemiecka fabryka śmierci w Lublinie*, Wydawnictwo Literatury w Językach Obcych, Moskwa.
- Lenarczyk W., 2009, *Obóz pracy przymusowej dla Żydów przy ul. Lipowej w Lublinie (1939–1943)* [in:] *Erntefest: zapomniany epizod Zagłady 3–4 listopada 1943*, ed. W. Lenarczyk, D. Libionka, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
- Lenarczyk W., 2014, *Obóz pracy na Flugplatzu w Lublinie. Historia, funkcjonowanie, więźniowie*, “Zeszyty Majdanka”, t. 26.
- Leszczyńska Z., 1980, *Kronika obozu na Majdanku*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Leszczyński K., 1971, *Działalność Einsatzgruppen Policji Bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 r. w świetle dokumentów*, “Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, t. 22.

- Luczak C., 1979, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Madajczyk C., 1970a, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, PWN, Warszawa.
- Madajczyk C., 1970b, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 2, PWN, Warszawa.
- Majdanek: rozprawa przed Specjalnym Sądem Karnym w Lublinie* [1945], Spółdzielnia Wydawnicza "Czytelnik", Kraków.
- Majdanek 1941–1944: praca zbiorowa*, 1991, ed. T. Mencil, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Maleszyk R., 2009, *Więziennictwo polskie na tle dziejów państwa w latach 1918–1956*, "Przegląd Więziennictwa Polskiego. Kwartalnik poświęcony zagadnieniom kryminologicznym i penitencjarnym", nr 62–63.
- Mańkowski Z., 1982, *Między Wisłą a Bugiem: studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Mańkowski Z., 1984, *Wstęp* [in:] *Wspomnienia więźniów Zamku Lubelskiego: 1939–1944*, ed. J. Chmielak et al., Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa.
- Mańkowski Z., 1988, *Więzienie na Zamku w systemie okupacyjnym Dystryktu Lubelskiego* [in:] *Hitlerowskie więzienie na Zamku w Lublinie 1939–1944: praca zbiorowa*, ed. Z. Mańkowski, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Marczewska K., Ważniewski W., 1973, *Obóz koncentracyjny na Majdanku w świetle akt Delegatury Rządu RP na Kraj*, "Zeszyty Majdanka", t. 7.
- Marszałek J., 1981, *Majdanek: obóz koncentracyjny w Lublinie*, Interpress, Warszawa.
- Marszałek J., 1991, *Geneza i budowa obozu* [in:] *Majdanek 1941–1944: praca zbiorowa*, 1991, ed. T. Mencil, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Marszałek J., 1998, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
- Mazower M., 2011, *Imperium Hitlera*, Świat Książki, Warszawa.
- Młynarczyk A., 2012, *Polityka okupacyjna Wehrmachtu w Polsce w pierwszych tygodniach wojny (wrzesień–październik 1939 r.)*, "Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym", t. 22 (3).
- Moszyński R., Policha L., 1948, *Lublin w okresie okupacji: (1939–1944): na podstawie badań sądowych Miejsk. Kom. Badania Zbrodni Niemieckich*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Murawska-Gryń Z., Gryń E., 1962, *Obóz koncentracyjny Majdanek*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, 1979, ed. C. Pilichowski et al., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Obozy pracy przymusowej*, 2015, ed. M. Janczewska, Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Warszawa.
- Oratowska B., Krzysiak Ł., Michniowski M., 2019, *Z perspektywy lat: ludzie i wydarzenia. 40. rocznica Muzeum Martyrologii „Pod Zegarem”*, Muzeum Lubelskie w Lublinie, Lublin.
- Pączek T., 2019, *Polnische Kriminalpolizei (Polska Policja Kryminalna) w dystrykcie lubelskim. Zarys historii* [in:] *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, ed. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Kielce–Warszawa.
- Poprzczyński J., 2004, *Odilo Globocnik, Hitler's man in the East*, McFarland, Jefferson, London.

- Rajca C., 1969, *Lubelska filia Niemieckich Zakładów Zbrojeniowych*, “Zeszyty Majdanka”, t. 4.
- Rajca C., 1991, *Podobozy Majdanka* [in:] *Majdanek 1941–1944: praca zbiorowa*, ed. T. Mencil, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Ramme A., 1984, *Służba Bezpieczeństwa SS*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa.
- Rieger B., 2009, *Odilo Globocnik: twórca nazistowskich obozów śmierci*, Wydawnictwo “Replika”, Zakrzewo.
- Rogowski P., Wójcicka E., 2009, *Kielce i powiat kielecki pod rządami Eduarda Jedamczika i Huberta Rottera na przełomie 1939 i 1940 roku*, “Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne”, t. 8.
- Rogowski P., 2021, *Więziennictwo w Generalnym Gubernatorstwie w źródłach z Archiwum IPN*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/71778,Wieziennictwo-w-Generalnym-Gubernatorstwie-w-zrodlach-z-Archiwum-IPN.html> (access: 16 X 2021).
- Rusiński W., 1950, *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945 na terenie Rzeszy i „obszarów wcielonych”*, cz. 1, Instytut Zachodni, Poznań.
- Rusiński W., 1955, *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945 na terenie Rzeszy i „obszarów wcielonych”*, cz. 2, Instytut Zachodni, Poznań.
- Ryszka F., 1985, *Państwo stanu wyjątkowego: rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, Wrocław.
- Schulte J.E., 2001, *Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium der SS. Oswald Pohl und das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt 1933–1945*, Ferdinand Schöningh, Paderborn.
- Simonow K., 1944, *Obóz zagłady*, Wydawnictwo Literatury w Językach Obcych, Moskwa.
- Sobolewski P., Zagórska T., 1945, *Majdanek: za drutami zagłady*, Państwowe Muzeum na Majdanku, Majdanek.
- Szewczyk R., 1945, *Z dziejów Majdanka*, Lublin.
- Szewczyk R., 1946, *Mord na Zamku Lubelskim w dniu 22 lipca 1944*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Tregenza M., 1993, *Christian Wirth: Inspekteur der SS-Sonderkommandos „Aktion Reinhard”*, “Zeszyty Majdanka”, t. 15.
- Wardzyńska M., 2009, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa.
- W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, 2021, ed. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa.
- Winstone M., 2015, *Generalne Gubernatorstwo: mroczne serce Europy Hitlera*, REBIS, Poznań.
- Wróblewski B., 1988, *Władze nadrzędne więzienia* [in:] *Hitlerowskie więzienie na Zamku w Lublinie 1939–1944: praca zbiorowa*, ed. Z. Mańkowski, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Wróblewski M., 1984, *Służba Budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie 1940–1945*, PWN, Warszawa.
- Zapomniani kaci Hitlera: Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940: wybrane zagadnienia*, 2016, ed. I. Mazanowska, T. Ceran, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Bydgoszcz–Gdańsk.

Z dziejów więzienia w Lublinie, 2007, ed. T. Radzik, Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej, Lublin.

“Zeszyty Majdanka”, vol. 1–15, 17–26.

Organizacja lubelskich miejsc odosobnienia w latach 1939–1944 w ramach niemieckiego systemu aparatu bezpieczeństwa

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie instytucji odosobnienia utworzonych w Lublinie w latach 1939–1944 przez okupanta niemieckiego oraz przeprowadzenie analizy aspektów organizacyjnych ich funkcjonowania w kontekście działania poszczególnych organów systemu bezpieczeństwa III Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa. Pierwsza część zawiera podstawowe informacje niezbędne do przeprowadzenia badania – zaprezentowanie podziału administracyjnego ziem polskich po kampanii wrześniowej oraz struktury aparatu bezpieczeństwa wprowadzonego przez niemieckiego okupanta. W części właściwej analizy nakreślono trzy główne etapy tworzenia instytucji odosobnienia, co osiągnięto na podstawie porównania okoliczności wpływających na ich założenie. Jednocześnie zaprezentowano ich oficjalną pozycję w strukturach organów systemu bezpieczeństwa, co zestawiono z faktyczną dominacją różnych agencji i postaci nad poszczególnymi obozami i więzieniami. W ten sposób przedstawiono cały odcinek niemieckiego systemu okupacyjnego z dwóch odrębnych perspektyw: utworzenia szeregu odpowiednich instytucji pełniących określone role w celu wzmocnienia kontroli okupanta nad ludnością polską oraz konkurencji poszczególnych agencji niemieckiego aparatu bezpieczeństwa o kontrolę nad masami więźniów.

Słowa kluczowe: więzienia hitlerowskie, obozy hitlerowskie, okupacja hitlerowska, II wojna światowa, KL Lublin, Majdanek, Zamek Lubelski

Maciej Cesarski¹

Przeciążenie kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych seniorów w Polsce i liczebniejszych państwach UE (2007–2019)

Streszczenie

Celem artykułu jest nakreślenie i ocena sekwencji kierunków zmian oraz trendów i generalnych proporcji poziomu stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych tworzonych przez osoby w wieku 65 lat lub więcej na tle gospodarstw ogółem w Polsce i wybranych liczebniejszych państwach UE w latach 2007–2019 na podstawie danych Eurostatu. Poza Polską analiza obejmuje Francję, Hiszpanię, Niemcy i Włochy. Generalnym założeniem metodycznym jest odwołanie się w analizie danych jedynie do informacji Eurostatu dotyczących jakości i treści statystyki przeciążenia gospodarstw domowych kosztami mieszkaniowymi bez wdawania się w międzynarodowe i krajowe społeczno-gospodarcze uwarunkowania w tym zakresie.

Przeprowadzona analiza wskazuje, że dane Eurostatu ilustrujące kształtowanie się stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi pozwalają na tylko ostrożne, wyrażane ogólnymi proporcjami (i dopiero wtedy mające obiektywne walory z punktu widzenia zależności realnych) porównania poziomu tej stopy między Polską a wybranymi państwami UE. Dane te umożliwiają natomiast wystarczająco wiarygodne bezpośrednie porównania rzeczywistych sekwencji kierunków zmian oraz trendów kształtowania się poziomu tej stopy. Stosunkowo najdłuższe okresy pożądanego spadku lub tendencji do spadku stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw ogółem, w tym gospodarstw seniorów, zaznaczają się w Polsce, lecz nie można na tej podstawie formułować daleko idących wniosków ze względu na ograniczoną wartość poznawczą danych.

Słowa kluczowe: przeciążenie kosztami mieszkaniowymi, gospodarstwa domowe seniorów, Polska i liczebniejsze państwa UE

¹ Prof. dr hab. Maciej Cesarski, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Kolegium Ekonomiczno-Społeczne SGH, ul. Wiśniowa 41, 02-520 Warszawa, e-mail: cesarskimaciej@interia.pl; nr ORCID: 0000-0002-7102-9869.

Cel, podstawowe założenia oraz zakres badań

Celem artykułu jest nakreślenie i ocena sekwencji kierunków zmian oraz trendów i generalnych proporcji poziomu stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych seniorów na tle gospodarstw ogółem w Polsce i liczniejszych państwach UE w latach 2007–2019 na podstawie danych Eurostatu. Poza Polską, mającą w 2019 r. około 38 mln ludności, analiza obejmuje cztery państwa: Francję (67 mln ludności), Hiszpanię (49 mln), Niemcy (80 mln), oraz Włochy (62 mln). W statystyce Eurostatu brak danych dotyczących poziomu stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych ogółem, w tym gospodarstw tworzonych przez seniorów w 2020 r. Analiza przeprowadzona została bez wdawania się w ulegające na ogół licznym kryzysowym zmianom szczegółowe społeczno-gospodarcze uwarunkowania w analizowanych państwach, w tym najbardziej wpływające na stopę przeciążenia gospodarstw domowych, mające szereg punktów stykowych z polityką mieszkaniową i polityką finansowo-redystrybucyjną. Na stopę tę oddziałuje także wiele w zasadzie niemożliwych do oddania metodą indukcji społeczno-gospodarczych czynników międzynarodowych kształtujących bezpośrednio lub pośrednio budżety, w tym dochody i koszty mieszkaniowe gospodarstw domowych. Poprzestano zatem w tym zakresie na analizie i wartościowaniu metodycznych informacji Eurostatu dotyczących jakości i treści statystyki przeciążenia gospodarstw domowych kosztami mieszkaniowymi.

Nieobjęcie analizą Wielkiej Brytanii (65 mln ludności), pozostającej w zasadzie w UE na mocy obowiązywania z końca 2020 r. tzw. okresu przejściowego, podyktowane jest powtarzającym się – trudnym do wiarygodnego zaakceptowania w aspekcie społecznej doniosłości i możliwych zależności realnych – kształtowaniem się poziomu stopy przeciążenia w okresie 2011–2014. Występuje tu bowiem bardzo duży na tle innych państw spadek poziomu stopy w gospodarstwach domowych ogółem – z 16,4% do 7,3% w latach 2011 i 2012, w tym w tworzonych przez osoby w wieku 65 lat lub więcej aż z 16,0% do 3,7%. Zaznacza się również znaczny, mało wiarygodny, wzrost tej stopy w latach 2013 i 2014: z 7,9% do 12,5% w odniesieniu do gospodarstw domowych ogółem i z 4,0% do 7,5% w gospodarstwach seniorów. Skala i powtarzalność tych zmian, dotycząca w Wielkiej Brytanii również innych, nierozpatrywanych w artykule typów gospodarstw domowych uwzględnianych

w statystyce Eurostatu, eliminuje wpływ owych typów na to zjawisko². Nie ustalono przy tym przekonującego wy tłumaczenia przyczyn tego zjawiska w Wielkiej Brytanii w metodycznych informacjach Eurostatu (*Income... 2021*)³. Wybór kryterium liczby ludności przewyższającej liczebność Polski podyktowany jest natomiast chęcią zbadania kształtowania się stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi w największych wyznaczonych granicach państw skupiskach ludności na obszarze UE.

W statystyce Eurostatu przyjmuje się, że stopę przeciążenia wyznacza odsetek ludności w gospodarstwach domowych, w których koszty mieszkaniowe stanowią ponad 40% ekwiwalentnego dochodu do dyspozycji. Przesłanki przyjęcia tego progno przeciążenia nie wynikają wszakże precyzyjnie z metodycznych publikacji Eurostatu (*Income... 2021; Housing cost overburden... 2021; Affordable... 2021; Housing costs over... 2021*)⁴. Kryterium 40% zostało zaakceptowane przez Indicators Sub-Group (ISG) działającą przy Social Protection Committee (*Consolidated... 2012: 0001–0390*)⁵. W GUS nie istnieją oficjalne dokumenty dotyczące tego kryterium. Członkiem ISG z ramienia Polski pozostaje Ministerstwo Rodziny Pracy i Polityki Społecznej (MRPiPS)⁶.

² Trudno też przypisać te gwałtowne „skoki” wartości danych występującym niekiedy w statystyce Eurostatu tzw. przerwom w ciągłości danych (*break in time series*), ponieważ w przypadku innych państw przerwy te nie powodują „skokowych” zmian danych w tym zakresie. Kwestia tzw. przerw w ciągłości danych sygnalizowana jest szerzej w dalszej części artykułu.

³ Można tam znaleźć jedynie fragmentaryczne wzmianki o zmianach technik rejestracji niektórych czynników wpływających różnokierunkowo na poziom stopy przeciążenia w Wielkiej Brytanii, zwłaszcza między latami 2011 i 2012. Były to techniki: obliczania dochodu zamieszkujących uzyskiwanego ze zmiany samochodu służbowego, włączenia do pomiaru Anglii, Walii Szkocji i Irlandii Północnej oraz sposobu uwzględniania podatku od dochodu i składek na ubezpieczenia społeczne. Czynniki te nie mogły decydować o tak gwałtownym „skoku” wartości danych informujących o poziomie stopy przeciążenia gospodarstw domowych kosztami mieszkaniowymi w Wielkiej Brytanii. Zapytanie w tej sprawie skierowane do Eurostatu za pośrednictwem Departamentu Badań Społecznych GUS nie dało wyjaśnienia, pozostało bowiem bez odpowiedzi, co złączone zostało z opuszczaniem przez Wielką Brytanię do końca 2020 r. struktur UE.

⁴ Poziom 40% wynika – jak można pośrednio tylko sądzić na podstawie publikacji OECD – z badań obejmujących środki polityki mieszkaniowej wspierające gospodarstwa domowe w pokrywaniu kosztów mieszkaniowych przy nabywaniu domów poprzez dodatki mieszkaniowe oraz dotowanie w ramach wynajmu socjalnego.

⁵ Social Protection Committee jest doradczym komitetem ds. polityki przy Ministrach Rady ds. Zatrudnienia i Spraw Socjalnych. SPC ustanowiono decyzją Rady na mocy art. 160 Traktatu o funkcjonowaniu UE.

⁶ Z informacji uzyskanych w MRPiPS wynika, że kryterium 40% pozwala skupić się na najbardziej oczywistych przypadkach przeciążenia z dążeniem do wyłączenia

W statystyce Eurostatu koszty mieszkaniowe obejmują opłaty za wynajem lub równoważność miesięcznej spłaty kwoty głównej kredytu hipotecznego i odsetek, koszty ubezpieczeń, obowiązkowych usług (np. usług sanitarnych, wywozu śmieci z nieruchomości mieszkaniowych), koszty pozostałej bieżącej eksploatacji oraz okresowych napraw i remontów mieszkania, podatki, koszty mediów, takich jak woda, prąd, gaz lub ogrzewanie oraz wszelkie inne miesięczne wydatki związane z utrzymaniem mieszkania lub domu. Standaryzowany dochód do dyspozycji gospodarstw domowych obliczany jest po odjęciu opodatkowania i innych odliczeń (np. składek na ubezpieczenia społeczne) od całkowitego dochodu gospodarstwa (tj. dochodu z pracy, inwestycji, świadczeń społecznych i pozostałych dochodów). Dochód taki dotyczy liczby „równoważnych dorosłych” członków gospodarstwa lub ważenia każdego z nich według wieku (*Equivalised... 2021; What are... 2021; EU statistics on income and living conditions (EU-SILC) methodology – economic strain linked to dwelling... 2021*).

Uwagi metodyczne

Na wiarygodność danych statystyki Eurostatu związanej z obranym tematem badań ujemny, w zasadzie niemożliwy do kwantyfikacji wpływ wywarły zmiany w organizacji i metodologii zapoczątkowanych w 2003 r. (Cesarski 2005: 30–33) i powtarzanych co cztery lata Europejskich Badań Warunków Życia Ludności (*EU Statistics on Income and Living Conditions – EU-SILC*) (*Rozporządzenie... 2021; Quality... 2004; Second... 2007; Second... 2009; Third... 2012; Third... 2014; European... 2017*). Porównywalność danych mogą obniżyć występujące niekiedy tzw. przerwy w szeregach czasowych (*break in time series*), jednak nie zawsze, gdyż stosowane są techniki zapewniające ciągłość danych. Wpływ przerywania szeregu czasowego na wiarygodność danych zależy poza tym od badań, do których dane są wykorzystywane. Z publikacji Eurostatu nie wynika jednak, czy i jakie techniki uwiarygodniające ciągłość danych zastosowane zostały w przypadku poziomu stopy przeciężenia kosztami mieszkaniowymi (*Time... 2021; Statistical... 2021; Metadata... 2021: 152–153*).

Wraz z pojawianiem się nowych dóbr oraz obejmowaniem wyceną pieniężną coraz większego zakresu aktywności społeczno-gospodarczej

sytuacji zbyt wysokiego standardu mieszkaniowego w stosunku do statusu materialnego gospodarstw domowych.

porównywalność, zwłaszcza międzynarodowa, stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi maleje w czasie. Jest tak także wtedy, gdy operujemy tymi samymi pojęciami i zbliżonymi ich definicjami oraz zakresami danych, a także systemami cen stałych i parytetami siły nabywczej walut (Cesarski 2017: 141–165). Porównywalność stopy przeciążenia zależna jest także od stosowanych technologii budowlanych w państwach różniących się istotnie cechami geograficznymi (np. w Hiszpanii i Niemczech), wpływającymi na niejednakowe koszty mieszkaniowe związane z analogicznym standardem mieszkań i domów.

Przyjmowana przez Eurostat między innymi w badaniach stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi populacja obejmuje gospodarstwa domowe definiowane podobnie jak w metodyce GUS oraz ich członków mających 16 lat i więcej w mieszkaniach konwencjonalnych. Próba respondentów w europejskich badaniach jakości życia (European Quality of Life Surveys – EQLS) określana jest jako reprezentatywna dla populacji dorosłych. W większości państw, w tym w Polsce, wielkość próby wynosi około 1 tys. osób, w niektórych jest większa, lecz nie przekracza 2 tys. (*EQLS 2016. European Quality of Life Survey 2016; EQLS 2016. Methodology* 2019). Badania ankietowe dotyczące kwestii przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych operują dość czytelnym dla respondentów ilościowym kryterium owych 40%. Badania te nie są obciążone, w odróżnieniu od badań ankietowych typu opisowo-jakościowego, zróżnicowaną percepcją rzeczywistości społeczno-gospodarczej z różnymi proporcjami subiektywizmu i obiektywizmu uzależnionymi w istotnym stopniu od wiedzy respondentów. Przede wszystkim bowiem w ocenie wiarygodności badań ankietowych typu opisowo-jakościowego dodatkowej wagi nabiera coś, co można nazwać przeczcuciem naukowym opartym zwykle na jakiejś teorii lub teoriach, które z kolei w większym lub w mniejszym stopniu sprawdzają się w praktyce. Relacje między wynikami badań ankietowych a przeczcuciem naukowym mogą być tu – jak się wydaje – skomplikowane. W przypadku ankietowych badań przeciążenia kosztami mieszkaniowymi pozostaje jednak aktualne pytanie, czy coraz bardziej złożone techniki badań reprezentacyjnych pretendujących do wyrażania zjawisk i procesów zachodzących w skali państwa rekompensują w wystarczającym stopniu tak małą liczebność próby respondentów w relacji do liczby ludności w Polsce i innych porównywanych państwach.

Dane dotyczące stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi prezentowane są w liczbach względnych, jako wskaźniki, bez możliwości równoczesnego zamieszczenia liczb absolutnych dotyczących kosztów mieszkaniowych oraz dochodów do dyspozycji gospodarstw domowych (*Living... 2021; Quality of life indicators... 2021; EU statistics on in-*

come and living conditions (EU-SILC) methodology – concepts and contents..., 2021; *EU statistics on income and living conditions (EU-SILC) methodology – distribution of income... 2021; Total series... 2021*). Jednakże dopiero liczby absolutne pozwalają prawidłowo wnioskować o społecznej skali tego przeciążenia (*Your key... 2021*). Stopa przeciążenia szacowana jest przy tym na podstawie kosztów mieszkaniowych i dochodów możliwych do zestawienia w badaniach reprezentacyjnych wyłącznie w cenach bieżących (*EU statistics on income and living conditions (EU-SILC) methodology – economic strain linked to dwelling... 2021*). Ceny te umożliwiają porównywanie w stosunkowo wiarygodny sposób poziomu stopy przeciążenia w ujęciu statycznym (np. w danym roku) przy malejącej zdolności do wyrażania realnych zmian tego poziomu zachodzących wraz z wydłużaniem się okresu analizy. Mogą jednak przy odpowiednich zabiegach metodycznych służyć jako wiarygodna ilustracja kierunków zmian oraz trendów stopy przeciążenia w długim okresie. Z pięciu porównywanych państw cztery – oprócz Polski – należą od 1999 r. do tzw. strefy euro. Związane z siłą nabywczą waluty narodowej stosunkowo największe zniekształcenia porównań kształtowania się stopy przeciążenia mogą zatem dotyczyć Polski. Trzeba też pamiętać, że także w przypadku strefy euro siła nabywcza waluty różnić się może nawet między najbardziej rozwiniętymi, a tym samym teoretycznie najbardziej porównywalnymi w aspekcie strukturalnym gospodarkami UE. Podstawą przeliczeń według standardu siły nabywczej (*purchasing power standard – pps*) są bowiem ceny standardowego stałego w danym przekroju czasowym koszyka dóbr w porównywanych państwach, który nie może obejmować całej różnorodności rzeczywistej ich podaży i popytu, zwłaszcza w dłuższym okresie (*Purchasing... 2021*)⁷.

Wobec dotychczasowych uwag metodycznych wiarygodnym sposobem ilustracji sekwencji kierunków zmian oraz długookresowych trendów kształtowania się stopy przeciążenia gospodarstw domowych kosztami mieszkaniowymi w Polsce i innych państwach stają się wykresy w dwuwymiarowym układzie współrzędnych. Analizując wykresy w tym

⁷ Standard siły nabywczej jest jednostką walutową stworzoną dla porównań danych statystycznych wyrażonych w walutach poszczególnych państw. Teoretycznie za 1 pps można kupić taką samą ilość dóbr w każdym państwie. Różnice cen między państwami sprawiają jednak, że potrzebne są różne ilości jednostek waluty krajowej do nabycia tych samych dóbr. Standard siły nabywczej uzyskuje się poprzez podzielenie dowolnego zagregowanego finansowego agregatu w walucie krajowej za pomocą odpowiednich parytetów siły nabywczej (ppp). Parytet siły nabywczej liczony jest na podstawie porównania cen stałego ustalonego koszyka towarów i usług w różnych państwach w tym samym czasie, wyrażonych w walutach tych państw. Parytet ten można interpretować jako kurs wymiany pps w stosunku do euro.

kontekście, należy przykładać wagę nie do usytuowania krzywych względem osi rzędnych (Y) z naniesionym poziomem stopy przeciążenia (w %), lecz raczej do wzajemnego kształtu (relacji kształtów) tych krzywych wyrażających kierunki zmian tej stopy w porównywanych państwach w kolejnych latach znaczonych na osi odciętych (X). Możemy zatem stwierdzić, czy i kiedy stopa przeciążenia rosła lub malała np. w Polsce w porównaniu z wybranymi państwami, ale nie wiemy, o ile punktów procentowych realny poziom stopy przeciążenia był większy lub mniejszy w Polsce niż w tych państwach. Względna skalę czasowych sekwencji kierunków zmian i trendów poziomu stopy przeciążenia oraz jej amplitudę (rozumianą jako różnica między maksymalną a minimalną wartością) oddają wtedy w porównywalnych państwach punkty procentowe.

Usytuowanie względem osi rzędnych (Y) krzywych ilustrujących poziom stopy przeciążenia w Polsce i innych państwach UE pozwala jednak ocenić ogólne różnice w poziomie tej stopy zaznaczające się między gospodarstwami domowymi, w tym tworzonymi przez seniorów. Zasygnalizowane rzeczywiste i potencjalne źródła zniekształceń realnego poziomu stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi sprawiają, że różnice w tym zakresie poddać można jednak głównie analizie skoncentrowanej na nakreśleniu niektórych generalnych, przede wszystkim skrajnych, różnic w proporcjach w tym zakresie przejawiających się w dłuższym okresie.

Kierunki i trendy zmian poziomu stopy przeciążenia gospodarstw domowych

Przemiany poziomu stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych ogółem w Polsce i liczniejszych państwach UE wskazują na występowanie różnokierunkowych sekwencji zmian w tym zakresie w okresie 2007–2019. Zwłaszcza w przypadku Francji, Hiszpanii i Polski zaznaczają się kilkuletnie okresy różnie nasilonego wzrostu lub spadku poziomu tej stopy. Stosunkowo najmniejszą amplitudę poziomu stopy wykazują Francja (1,7 pp.) i Włochy (2,1 pp.), a największą – Polska (4,5 pp.). We Francji po spadku poziomu stopy przeciążenia o 1,7 pp. od 2008 r. do 2009 r. (z 5,7% do 4,0%), a następnie wzroście o 1,1 pp. (do 5,1%) przyszedł bardzo łagodny wstępujący trend w tym zakresie w latach 2011–2015 (wzrost o 0,5 pp.), w tym dłuższa stabilizacja poziomu stopy na poziomie 5,2% w okresie 2010–2014 oraz spadek po 2014 r. do poziomu 4,7% w 2018 r. (5,5% w 2019 r.). Włochy wykazywały w okresie 2007–2018 istotne wahania poziomu stopy przeciążenia w kolejnych latach w przedziale 7,5%–9,6%, które

układały się w słabą tendencję do wzrostu – najbardziej widoczną w latach 2012–2016. W Hiszpanii trend powiększania się poziomu stopy o 2,6 pp. w okresie 2008–2014 (z 8,3% w 2007 r. do 10,9%) przechodził w jej spadek o 2 pp. do 8,5% w 2019 r. W Niemczech, dla których szereg czasowy danych jest krótszy, po wzroście stopy przeciążenia z poziomu z 14,5% w 2010 r. do poziomu 16,6% w 2012 r. zachodziła tendencja do obniżania się stopy przeciążenia do 13,9% w 2019 r.

Na tle tych państw Polska odznaczała się największym zmniejszeniem się stopy przeciążenia gospodarstw domowych ogółem kosztami mieszkaniowymi w sumie o 4,5 pp. w pięcioleciu 2013–2019. Spadek ten z 10,5% w 2012 r. do 6,0% w 2019 r. wyznaczał także amplitudę zmian dla lat 2007–2019. Poprzedzony był obniżaniem się stopy o 2,3 pp. w okresie 2008–2009 (z 10,5% w 2007 r. do 8,2%) oraz jej wzrostem o 2,3 pp. do 2012 r. (zob. wyk. 1 i tab. 1).

Zmienne i o relatywnie niewielkiej amplitudzie krótkookresowe kierunki przemian poziomu stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych tworzonych przez osoby w wieku 65 lat lub więcej wynikają z danych dotyczących Hiszpanii. Amplitudę zmian stopy przeciążenia w wysokości 0,7 pp. wyznaczał tam poziom 3,5% notowany w latach 2012, 2014, 2016 i 2019 oraz poziom 4,2% – w 2017 r. We Włoszech poziom stopy przeciążenia gospodarstw domowych seniorów spadał z 8,1% w 2007 r. do 5,0% w 2012 r., a po wzroście do 6,2% w 2013 r. osiągnął 5,3%–5,4%, poza rokiem 2016, w którym wynosił 6,4%. Rysuje się tu wszakże obejmująca okres 2007–2010 tendencja do spadku poziomu stopy przy amplitudzie stanowiącej 3,1 pp. W przypadku Francji następowało zmniejszanie się poziomu stopy z 6,2% w 2007 r. do 2,8% w 2012 r., stopniowe podnoszenie się tego poziomu do 4,2% w 2017 r. oraz obniżenie się do 3,4% w 2010 r. podczas amplitudy zmian wynoszącej 2,8 pp. Różnokierunkowe zmiany poziomu stopy przy amplitudzie stanowiącej 3,4 pp. zachodziły w Niemczech w możliwym do analizy okresie 2010–2019. Poziom stopy przeciążenia wahał się tam od 19,3% w latach 2010 i 2018 do 22,7% w 2016 r.

W Polsce zaznacza się na tym tle największa amplituda przemian poziomu stopy przeciążenia gospodarstw domowych osób w wieku 65 lat lub więcej stanowiąca 5,6 pp. Występowało bowiem w Polsce dość słabe podnoszenie tej stopy w okresie 2008–2011 o 1,8 pp. (z 10,5% w 2007 r. do 12,3%) oraz jej istotne nieprzerwane prawie dwukrotne obniżanie o 5,3 pp. do 6,7% w 2016 r. W okresie 2017–2018 poziom stopy wynosił 6,9%, a w 2019 r. – 6,8% (zob. wyk. 2 i tab. 1).

Różnice w poziomie stopy przeciążenia gospodarstw domowych

Przeprowadzając ostrożną próbę międzynarodowych porównań poziomu stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi w dłuższym okresie, trzeba odnotować, że dla gospodarstw domowych ogółem we Francji stopa ta była w okresie 2010–2019 około 3 razy niższa od notowanej w Niemczech (np. w 2010 r. odpowiednio: 5,1% i 14,5%, a w 2019 r. – 5,7% i 13,9%). W Niemczech nastąpił istotnie wyższy – w niektórych latach dwukrotnie – poziom tej stopy od rejestrowanego w Polsce (np. w 2017 r. odpowiednio: 14,5% i 6,7% i w 2019 r. – 13,9% i 6,0%). Z danych dotyczących gospodarstw domowych tworzonych przez seniorów wynika, że we Francji poziom stopy przeciążenia był 5–8 razy mniejszy od notowanego w Niemczech (w 2010 r. odpowiednio: 4,0% i 19,3%, a w 2013 r. – 2,9% i 20,5%), w których z kolei kształtował się na 2–3-krotnie wyższym poziomie niż w Polsce (np. w 2013 r. odpowiednio: 22,5% i 10,0%, a w 2019 r. – 20,4% i 6,8%). Hiszpania i Włochy wykazywały podobny jak Polska rząd wielkości poziomu stopy przeciążenia gospodarstw domowych ogółem przy wskazanych już różniących się sekwencjach kierunków zmian i trendach w kształtowaniu się tego poziomu. W przypadku gospodarstw seniorów wyraźnie niższy od notowanego w Polsce rząd wielkości poziomu stopy występował w Hiszpanii, w granicach 3,5%–4,2%. Także we Francji i Włoszech stopa przeciążenia gospodarstw seniorów była niższa niż w Polsce.

Spoglądając na inny przekrój zróżnicowań, można zauważyć, że np. w Hiszpanii, a także w Niemczech ogólne różnice między poziomem stopy przeciążenia gospodarstw ogółem a poziomem stopy dotyczącym gospodarstw seniorów były w analizowanym okresie istotnie większe niż w pozostałych porównywanych państwach. W Hiszpanii różnice te stanowiły 4–7 pp. (np. w 2007 r. ogółem 8,3%, seniorzy 4,0% oraz w 2013 r. ogółem 10,3%, seniorzy 3,9%), natomiast w Niemczech 4–6 pp. (np. w 2012 r. ogółem 16,6%, seniorzy 20,3% oraz w 2013 r. ogółem 16,4%, seniorzy 22,5%). W Hiszpanii poziom stopy przeciążenia gospodarstw seniorów był przy tym ok. 2 razy niższy niż gospodarstw ogółem, a w Niemczech ok. 1,4 razy wyższy. W innych porównywanych państwach różnice między poziomem stopy przeciążenia gospodarstw ogółem i gospodarstw seniorów kształtowały się w sposób zmienny (zob. wykr. 1 i 2 oraz tab. 1).

Posumowanie i zakończenie

Przedstawione uwagi metodyczne i przeprowadzona na ich podstawie analiza wskazują, że dane Eurostatu ilustrujące kształtowanie się stopy prze-

ciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych seniorów na tle gospodarstw ogółem pozwalają na tylko ostrożne, wyrażane ogólnymi proporcjami – i dopiero wtedy mające obiektywne walory z punktu widzenia zależności realnych – porównania poziomu tej stopy między Polską a wybranymi państwami UE. Dane te pozwalają natomiast na wystarczająco wiarygodne bezpośrednie porównania rzeczywistych sekwencji kierunków zmian oraz trendów kształtowania się poziomu tej stopy.

W zestawieniu z Hiszpanią, Francją, Niemcami oraz Włochami w Polsce najwyraźniej układała się w okresie 2007–2019 pożądana tendencja do zmniejszania się poziomu stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych ogółem oraz gospodarstw tworzonych przez seniorów. Polska odznaczała się bowiem największym rocznym zmniejszaniem się stopy przeciążenia gospodarstw domowych ogółem przypadającym na okres 2013–2019. Istotne obniżanie się tej stopy w okresie 2007–2009 oraz jej wzrost do 2012 r. złożyły się na największą amplitudę zmian. Przemiany poziomu stopy przeciążenia gospodarstw osób w wieku 65 lat lub więcej wskazują na dość słabe w Polsce powiększenie tej stopy w okresie 2007–2011 oraz jej duży nieprzerwany, niewystępujący w innych państwach, spadek do 2019 r. Amplituda przemian była także i w tym przypadku większa w Polsce niż w porównywanych liczniejszych państwach UE.

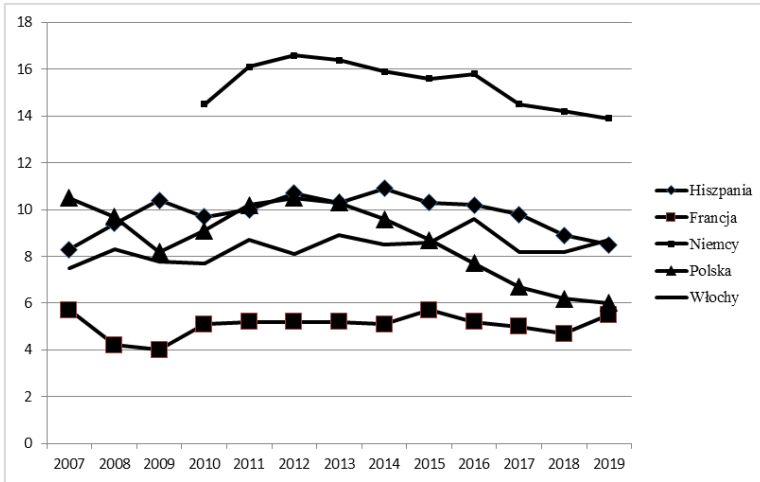
Zaznaczające się w dłuższym okresie różnice w poziomie stopy przeciążenia gospodarstw domowych ogółem wskazują, że we Francji w okresie 2010–2019 stopa była około 3 razy mniejsza od istniejącej w równie zasobnych gospodarczo i nastawionych na wspomaganie zamieszkiwania Niemczech. W Niemczech poziom tej stopy był natomiast wyraźnie wyższy – niekiedy dwukrotnie od wykazywanego przez istotnie słabiej rozwiniętą gospodarczo i gorzej wspomagającą zamieszkiwanie Polskę. Analogicznie we Francji poziom stopy przeciążenia gospodarstw domowych tworzonych przez seniorów był 5–8 razy niższy niż w Niemczech, w których z kolei kształtował się na 2–3-krotnie niższym poziomie od występującego w Polsce. Hiszpania, Polska i Włochy wykazywały podobny rząd wielkości poziomu stopy przeciążenia gospodarstw domowych ogółem, mimo różniących się sekwencji kierunków zmian i trendów tego poziomu korzystniejszych z biegiem lat w naszym państwie. Wyraźnie niższy niż w Polsce rząd wielkości poziomu stopy przeciążenia gospodarstw seniorów występował w Hiszpanii – w mniejszym stopniu także we Francji i Włoszech.

W Hiszpanii, jak również w Niemczech ogólne różnice między poziomem stopy przeciążenia gospodarstw ogółem a poziomem stopy dotyczącym gospodarstw seniorów były istotnie większe od notowanych w innych porównywanych państwach. W Hiszpanii poziom stopy prze-

ciężenia gospodarstw seniorów był wszakże ok. 2 razy niższy niż gospodarstw ogółem, a w Niemczech ok. 1,4 razy wyższy. W pozostałych porównywanych państwach relacje poziomu stopy przeciążenia gospodarstw ogółem i gospodarstw seniorów kształtowały się w sposób zmienny w kolejnych latach, przy czym w przypadku Włoch stopa przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych ogółem rosła w relacji do stopy dotyczącej gospodarstw seniorów.

Stosunkowo najdłuższe okresy spadku lub tendencji do spadku stopy przeciążenia gospodarstw ogółem, w tym gospodarstw seniorów, zaznaczają się zatem w Polsce, lecz nie można na tej podstawie formułować daleko idących wniosków ze względu na ograniczoną wartość poznawczą danych związaną z siłą nabywczą złotego wobec pozostawiania naszego państwa poza strefą euro. Zastanawiające – niemające klarownego wyjaśnienia w dostępnych publikacjach Eurostatu – znaczne wahania roczne poziomu tej stopy, zwłaszcza w pozostałych porównywanych państwach, potwierdzają zasadność obranej metody analizy danych, skoncentrowanej na śledzeniu kształtu i amplitudy krzywych wyrażających sekwencje kierunków zmian oraz trendy zachodzące wraz z upływem czasu. Dane ilustrujące tak ważną społecznie kwestię, jaką jest stopa przeciążenia kosztami mieszkaniowymi, powinny bowiem – jak się wydaje – wykazywać większą od wynikającej z przeprowadzonej analizy rokroczną stabilność przy oczekiwanej upowszechniającej się tendencji do obniżania się stopy.

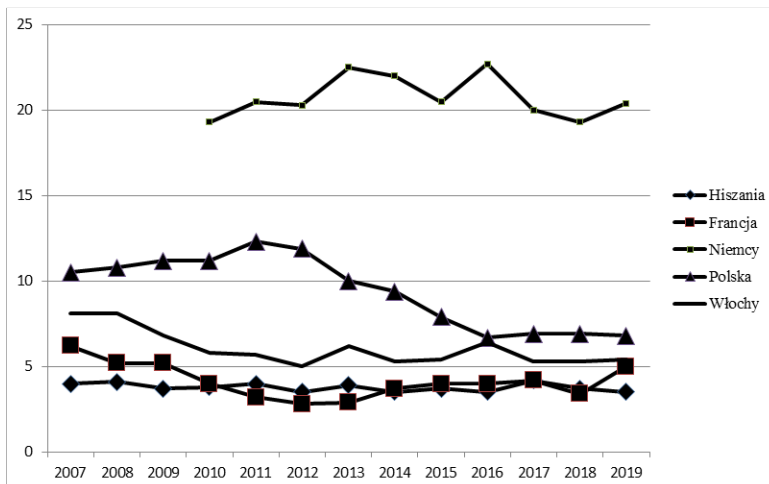
Na przedstawione wynikające ze statystyki Eurostatu proporcje stopy przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych oddziaływało całe multum krajowych i międzynarodowych zjawisk oraz procesów społeczno-gospodarczych w praktyce nie do uchwycenia metodą indukcji. Zjawiska te i procesy wpływały na obiektywnie odmienną strukturę cen, wydatków i dochodów gospodarstw domowych, a w konsekwencji strukturę konsumpcji. Współczesne wieloaspektowe zmaganie realnych relacji społeczno-ekonomicznych, przekładające się na treść i wartość poznawczą danych typu statystycznego, stwarza zasadniczą barierę interpretacji kształtowania się stopy przeciążenia gospodarstw domowych kosztami mieszkaniowymi opartej na analizie czynnikowej, zwłaszcza podczas międzynarodowych porównań w tym zakresie. Wymiana tzw. ekip rządowych itp. nie wpłynie raczej na bieg wydarzeń także i tej dziedzinie. Konieczne są bowiem globalne światowe przemiany systemowe w kierunku trwałego promieszkaniowego i proosadniczego rozwoju cywilizacyjnego, w tym równoważenia rozwoju przestrzeni zamieszkałej i całej przestrzeni zamieszkiwania człowieka (Cesarski 2016: 212–285). Prób realizowania tego typu idei wpisujących się w ową „obronę ideologii” potrzebujemy dziś „bardziej niż kiedykolwiek” (Szwed 2021).

Wykres 1. Stopa przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych ogółem w Polsce i liczniejszych państwach UE w latach 2007–2019 (w %)

Chart 1. Total household overburden rate with housing costs in Poland and more numerous EU countries – 2007–2019 (%)

Źródło: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (data dostępu: 17.09.2019 oraz 17.06.2021).

Wykres 2. Stopa przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych tworzonych przez osoby w wieku 65 lat lub więcej w Polsce i liczniejszych państwach UE w latach 2007–2019 (w %)

Chart 2. Overburden rate with housing costs of households created by people aged 65 or more in Poland and more numerous EU countries – 2007–2019 (w %)

Źródło: jak wykres 1.

Tabela 1. Stopa przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych ogółem w Polsce i liczniejszych państwach UE w latach 2007–2019 (w %)

Table 1. Total household overburden rate with housing costs in Poland and more numerous EU countries – 2007–2019 (%)

Państwo /rok	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Francja	5,7	4,2	4	5,1	5,2	5,2	5,2	5,1	5,7	5,2	5	4,7	5,5
Hiszpania	8,3	9,4	10,4	9,7	10	10,7	10,3	10,9	10,3	10,2	9,8	8,9	8,5
Niemcy				14,5	16,1	16,6	16,4	15,9	15,6	15,8	14,5	14,2	13,9
Polska	10,5	9,7	8,2	9,1	10,2	10,5	10,3	9,6	8,7	7,7	6,7	6,2	6,0
Włochy	7,5	8,3	7,8	7,7	8,7	8,1	8,9	8,5	8,6	9,6	8,2	8,2	8,7

Źródło: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (data dostępu: 17.09.2019 oraz 17.06.2021).**Tabela 2. Stopa przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych tworzonych przez osoby w wieku 65 lat lub więcej w Polsce i liczniejszych państwach UE w latach 2007–2019 (w %)**

Table 2. Overburden rate with housing costs of households created by people aged 65 or more in Poland and more numerous EU countries – 2007–2019 (%)

Państwo /rok	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Francja	6,2	5,2	5,2	4	3,2	2,8	2,9	3,7	4	4	4,2	3,4	5
Hiszpania	4	4,1	3,7	3,8	4	3,5	3,9	3,5	3,7	3,5	4,2	3,7	3,5
Niemcy				19,3	20,5	20,3	22,5	22	20,5	22,7	20	19,3	20,4
Polska	10,5	10,8	11,2	11,2	12,3	11,9	10	9,4	7,9	6,7	6,9	6,9	6,8
Włochy	8,1	8,1	6,8	5,8	5,7	5	6,2	5,3	5,4	6,4	5,3	5,3	5,4

Źródło: jak w tab. 1.

Tabela 3. Stopa przeciążenia kosztami mieszkaniowymi gospodarstw domowych ogółem, w tym gospodarstw seniorów w Polsce i liczniejszych państwach UE w latach 2007–2019 (w %)

Table 3. Overload rate with housing costs in total households, including senior households in Poland and more numerous EU countries – 2007–2019 (%)

państwa / gospodarstwa / lata	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>	<i>13</i>	<i>14</i>
Francja: ogółem	5,7	4,2	4,0	5,1	5,2	5,2	5,2	5,1	5,7	5,2	5,0	4,7	5,5
– w tym gospodarstwa seniorów	6,2	5,2 ^a	5,2	4,0	3,2	2,8	2,9	3,7	4,0	4,0	4,2	3,4	5,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Hiszpania:	8,3	9,4	10,4	9,7	10,0	10,7	10,3	10,9	10,3	10,2	9,8	8,9	8,5
– w tym gospodarstwa seniorów	4,0	4,1	3,7	3,8	4,0	3,5	3,9	3,5	3,7	3,5	4,2	3,7	3,5
Niemcy: ogółem	:	:	:	14,5	16,1	16,6	16,4	15,9	15,6	15,8	14,5	14,2	13,9
– w tym gospodarstwa seniorów	:	:	:	19,3	20,5	20,3	22,5	22,0	20,5	22,7	20,0	19,3	20,4
Polska: ogółem	10,5	9,7	8,2	9,1	10,2	10,5	10,3	9,6	8,7	7,7	6,7	6,2	6,0
– w tym gospodarstwa seniorów	10,5	10,8	11,2	11,2	12,3	11,9	10,0	9,4	7,9	6,7	6,9	6,9	6,8
Włochy: ogółem	7,5	8,3	7,8	7,7	8,7	8,1	8,9	8,5	8,6	9,6	8,2	8,2	8,7
– w tym gospodarstwa seniorów	8,1	8,1	6,8	5,8	5,7	5,0	6,2	5,3	5,4	6,4	5,3	5,3	5,4

a) przerwa w szeregach czasowych (*break in time series*)

Źródło: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (data dostępu: 17.09.2019 oraz 17.06.2021).

Literatura

Affordable Housing Database, <https://www.oecd.org/els/family/affordable-housing-database.htm> (dostęp: 17.06.2021).

Cesarski M., 2005, Recenzja publikacji: *Quality of life in Europe. First results of new pan-European Survey*. Publications of European Communities. Luxembourg, 2004, „Polityka Społeczna”, nr 4.

Cesarski M., 2016, *Sytuacja mieszkaniowa w Polsce lat 2002–2014 – światowy kryzys, niewiadome i szanse zamieszkiwania*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.

Cesarski M., 2017, *Społeczny kontekst efektywności ekonomicznej inwestycji mieszkaniowych* [w:] *Społeczny kontekst ekonomii*, red. J. Szlachta, M. Zaleska, K. Żukrowska, R. Towalski, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.

Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union, 2012, “UE Official Journal” (C 326, 26/10).

EQLS 2016. Methodology, 2019, <https://www.eurofound.europa.eu/surveys/european-quality-of-life-surveys/european-quality-of-life-survey-2016/eqls-2016-methodology> (dostęp: 17.06.2021).

EQLS 2016. European Quality of Life Survey 2016: Technical and fieldwork report, (2018), <https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/wpef18016.pdf> (dostęp: 17.06.2021).

EU statistics on income and living conditions (EU-SILC) methodology – economic strain linked to dwelling, [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_statistics_on_income_and_living_conditions_\(EU-SILC\)_methodology_-_economic_strain_linked_to_dwelling#Dimensions](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_statistics_on_income_and_living_conditions_(EU-SILC)_methodology_-_economic_strain_linked_to_dwelling#Dimensions) (dostęp: 17.06.2021).

- EU statistics on income and living conditions (EU-SILC) methodology – economic strain linked to dwelling*, ([https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_statistics_on_income_and_living_conditions_\(EU-SILC\)_methodology_-_economic_strain_linked_to_dwelling#Unit_of_measurement](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_statistics_on_income_and_living_conditions_(EU-SILC)_methodology_-_economic_strain_linked_to_dwelling#Unit_of_measurement)) (dostęp: 17.06.2021).
- EU statistics on income and living conditions (EU-SILC) methodology – concepts and contents*, ([https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_statistics_on_income_and_living_conditions_\(EU-SILC\)_methodology_%E2%80%93_concepts_and_contents#Equivalent_disposable_Income_.28EQ_INC.29](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_statistics_on_income_and_living_conditions_(EU-SILC)_methodology_%E2%80%93_concepts_and_contents#Equivalent_disposable_Income_.28EQ_INC.29)) (dostęp: 17.06.2021).
- EU statistics on income and living conditions (EU-SILC) methodology – distribution of income*, ([https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_statistics_on_income_and_living_conditions_\(EU-SILC\)_methodology_-_distribution_of_income#Calculation_method](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_statistics_on_income_and_living_conditions_(EU-SILC)_methodology_-_distribution_of_income#Calculation_method)) (dostęp: 17.06.2021).
- European quality of life survey 2016: quality of life, quality of public services, and quality of society*, 2017, Publications Office of the European Union, Luxembourg, Publications Office of the European Union, Luxembourg; Eurofound.
- Equivalent disposable income*, (https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Equivalent_disposable_income) (dostęp: 17.06.2021).
- Housing cost overburden rate*, (https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Housing_cost_overburden_rate) (dostęp: 17.06.2021).
- Housing costs over income*, (<https://www.oecd.org/els/family/HC1-2-Housing-costs-over-income.pdf>) (dostęp: 17.06.2021).
- Income and living conditions. EU and national quality reports*, (<https://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/quality/eu-and-national-quality-reports>) (dostęp: 17.06.2021).
- Living conditions in Europe – income distribution and income inequality*, (https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Living_conditions_in_Europe_-_income_distribution_and_income_inequality#Income_inequality) (dostęp: 17.06.2021).
- Metadata Common Vocabulary. SDMX*. (2009). (https://sdmx.org/wp-content/uploads/04_sdmx_cog_annex_4_mcv_2009.pdf): s. 152–153 (dostęp: 17.06.2021).
- Purchasing power standard (pps)*, ([https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Purchasing_power_standard_\(PPS\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Purchasing_power_standard_(PPS))) (dostęp: 17.06.2021).
- Quality of life in Europe, First European quality of life survey 2003*, 2004, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- Quality of life indicators – material living conditions*. (https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Quality_of_life_indicators_-_material_living_conditions#Income) (dostęp: 17.06.2021).
- Rozporządzenie nr 1177/2003 z dnia 16 czerwca 2003 r. dotyczące statystyk Wspólnoty w sprawie dochodów i warunków życia (EU-SILC) z późn. zm.*, (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A02003R1177-20130701>) (dostęp: 17.06.2021).
- Second european quality of life survey – first findings. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*, 2007, Ireland.
- Second european quality of life survey – overview*, 2009, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- Statistical Data and Metadata Exchange (SDMX) – BIS, ECB, Eurostat, IBRD, IMF, OECD and UNSD*, (<https://www.bis.org/statistics/sdmx.htm>) (dostęp: 17.06.2021).

- Szwed P., 2021, *W obronie ideologii*, <https://wydawnictwo.uni.lodz.pl/2020/07/09/w-obronie-ideologii/> (dostęp: 17.06.2021).
- Time series break, <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=6156> (dostęp: 17.06. 2021).
- Third european quality of life survey. Quality of life in Europe: Impacts of the crisis*, 2012, Eurofound.
- Third european quality of life survey – Quality of life in Europe: Families in the economic crisis*. Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2014, Eurofound.
- Total housing costs in pps – EU-SILC survey, https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_md03&lang=en (dostęp: 17.06.2021).
- What are equivalence scales?* <http://www.oecd.org/els/soc/OECD-Note-EquivalenceScales.pdf> (dostęp: 17.06.2021).
- Your key to European statistics*, <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (dostęp: 17.09.209 oraz 17.06.2021).

Overburden of housing costs of seniors' households in Poland and more populous EU countries (2007–2019)

Abstract

The aim of the article is to outline and evaluate the sequence of directions of changes, as well as trends and general proportions, of the level of the overburden rate with housing costs of households created by people aged 65 or more compared to the total number of households in Poland and selected more populous EU countries in 2007–2019 based on Eurostat data. Outside Poland, the analysis covers France, Spain, Germany and Italy. The general methodological assumption is to limit the analysis of Eurostat data on information on the quality and content of the statistics of overburdening households with housing costs without entering into international and national socio-economic conditions in this regard. The conducted analysis shows that the Eurostat data illustrating the rate of cost overload allow only careful analysis, expressed in general proportions and only then having objective values from the point of view of real relationships of the level of this rate between Poland and selected EU countries. On the other hand, these data allow for sufficiently reliable direct comparisons of the real sequences of the directions of changes and trends in the level of this rate. The relatively lengthy periods of the decline or tendency to decline in the rate of overload with total housing costs of households, including senior households, are noted in Poland, but no far-reaching conclusions can be drawn on this basis due to the limited cognitive value of the data.

Key words: housing cost overburden, senior households, Poland and more populous EU countries

Grzegorz Zackiewicz¹

Kryzys konstytucyjny w Estonii w 2016 r.

Streszczenie

Zgodnie z obowiązującym prawem prezydent Estonii jest wybierany pośrednio przez parlament, a w przypadku braku rozstrzygnięcia w trzech kolejnych turach głosowania – przez specjalnie powołane do tego celu kolegium elektorskie. W 2016 r. doszło w Estonii do bezprecedensowego kryzysu politycznego wynikającego z niemożności wyłonienia głowy państwa w trybie określonym w konstytucji. Wpływ na to miały zarówno czynniki natury ogólnej, związane z samym systemem wyborczym, jak i specyfika estońskiego życia politycznego w drugiej dekadzie XXI w. Wybory prezydenckie w 2016 r. okazały się skomplikowaną rozgrywką z udziałem głównych partii politycznych, dalece wykraczającą poza samą kwestię wyboru głowy państwa. Niniejszy artykuł ma na celu omówienie genezy i przebiegu, a także bezpośrednich skutków wspomnianych wydarzeń, których finałem okazał się niespodziewany wybór Kersti Kaljulaid na urząd prezydenta Republiki.

Słowa kluczowe: Estonia, wybory prezydenckie, parlament, kolegium elektorskie, elity polityczne

Wstęp

Odrodzenie bytu państwowego Estonii, co po ponad pięćdziesięciu latach stało się faktem w drugiej połowie sierpnia 1991 r., doprowadziło do ukształtowania się w tym kraju nowych struktur państwowych. Wprowadzona w życie niecały rok później konstytucja usankcjonowała w niewielkiej nadbałtyckiej republice system rządów parlamentarno-gabinetowych (Lewandowski 2001: 235–244). Ustawa zasadnicza przesądziła o tym, że zakres władzy prezydenta został ograniczony do mini-

¹ Dr hab. Grzegorz Zackiewicz, prof. UwB, Wydział Historii i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet w Białymstoku, plac Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1, 15-420 Białystok, e-mail: g.zackiewicz@uwb.edu.pl, nr ORCID: 0000-0001-9726-7163.

мум, a dominującą pozycję wśród najważniejszych organów państwowych uzyskał jednoizbowy parlament (Toomla 2013: 171–183; *Transformacja...* 2010: 45–49; Zieliński 2000: 34–35, 87–89). Również z uwagi na pośredni – z wyjątkiem elekcji z 1992 r. – tryb wyłaniania głowy państwa wybory prezydenckie przez niemal ćwierć wieku nie wzbudzały w społeczeństwie estońskim wyjątkowych emocji. Zmieniło się to dopiero w 2016 r., gdy doszło w Estonii do bezprecedensowego kryzysu politycznego wynikającego z niemożności wyłonienia głowy państwa w trybie określonym w konstytucji. Ożywiło to dyskusje na temat konieczności nowelizacji ustawy zasadniczej. Niniejszy artykuł ma na celu omówienie genezy i przebiegu, a także bezpośrednich skutków wspomnianych wydarzeń, których finałem okazał się niespodziewany wybór Kersti Kaljulaid na urząd prezydenta Republiki.

Instytucja prezydenta w Republice Estońskiej

Zgodnie z art. 77 i 78 konstytucji z 1992 r. prezydent jest „głową państwa estońskiego” i ma za zadanie reprezentować je „w stosunkach międzynarodowych” (*Konstytucja...* 2011: 237). Jak słusznie zauważył jeden z badaczy: „Ustawa zasadnicza ukształtowała jego urząd nie tyle jako samodzielne ogniwo władzy, ile strażnika realizacji konstytucyjnie określonych zasad i mechanizmów” (Zieliński 2000: 39). Warto zwrócić uwagę, że prezydent Estonii nie ma uprawnień do zarządzania referendum ani też ogłoszenia w kraju stanu wyjątkowego. Co prawda, może wprowadzić stan wojenny i zarządzić mobilizację, nie czekając na uchwałę parlamentu, ale jedynie „w wypadku agresji skierowanej przeciwko Republice Estońskiej” (*Konstytucja...* 2011: 243). Raczej tylko formalna jest rola głowy państwa w trakcie procedury powoływania Rady Ministrów. Jakkolwiek to prezydent desygnuje osobę, której powierza misję tworzenia rządu, w praktyce musi się jednak liczyć z układem sił w Zgromadzeniu Państwowym (est.: *Riigikogu*). Trudno też uznać weto za skuteczny instrument pozostający do dyspozycji głowy państwa, skoro parlament może je odrzucić większością głosów wymaganą do uchwalenia ustawy (*Transformacja...* 2010: 45).

W świetle obowiązującego prawa prezydent Estonii jest wybierany na 5-letnią kadencję z możliwością jednej bezpośredniej reelekcji. O urząd głowy państwa ma prawo ubiegać się „osoba, która uzyskała prawa obywatelskie Estonii z mocy urodzenia i ukończyła 40 lat” (*Konstytucja...* 2011: 237–238). Prezydentem Republiki nie może więc zostać polityk, który uzyskał obywatelstwo w drodze naturalizacji, co

w praktyce dotyczy głównie osób pochodzenia rosyjskiego. Tego rodzaju rygorystyczny zapis, przywołujący na myśl regulacje amerykańskie, należy rzecz jasna rozpatrywać w kontekście specyficznych doświadczeń historycznych Estończyków i losów ich ojczyzny po 1940 r. (Wiszowaty 2014).

Prawo zgłaszania kandydatów na urząd prezydenta przysługuje parlamentarzystom, przy czym musi być to grupa licząca co najmniej 1/5 składu Zgromadzenia Państwowego. Samemu wyboru głowy państwa również dokonuje parlament, w tym wypadku większością 2/3 ogółu swoich członków. Jeśli jednak w trzech kolejnych głosowaniach nie uda się uzyskać wymaganej większości, konstytucja przewiduje uruchomienie procedury rezerwowej. Polega ona na zwołaniu Kolegium Wyborców, specjalnego organu elekcyjnego, w którego skład wchodzi deputowani, a także przedstawiciele „rad samorządów lokalnych”. W praktyce może to oznaczać przełom w walce o urząd głowy państwa, jako że skład drugiej grupy elektorów nie stanowi prostego odzwierciedlenia układu sił w *Riigikogu*. Na tym etapie możliwość ubiegania się o wybór przysługuje dwóm kandydatom, którzy uzyskali największe poparcie w głosowaniu w Zgromadzeniu Państwowym, mogą być jednakże zgłaszani również inni kandydaci. Jak wynika z art. 79 konstytucji: „Kolegium Wyborców wybiera Prezydenta Republiki większością głosów swoich członków biorących udział w głosowaniu”. Twórcy ustawy zasadniczej określili przy tym, że jeśli pierwsza tura głosowania nie przyniesie rozstrzygnięcia, w ewentualnej drugiej turze będą mogli wystartować jedynie dwaj najpopularniejsi kandydaci (*Konstytucja...* 2011: 237–238). Należy dodać, że praktyka polityczna sprzed 2016 r. wskazywała, że w pewnych okolicznościach wybór prezydenta Estonii możliwy jest już w pierwszej turze, jak stało się to w 2011 r. Wcześniejsze doświadczenia w tym względzie, a przede wszystkim układ sił na estońskiej scenie politycznej w połowie drugiej dekady XXI w. kazały wszakże uznać za dużo bardziej prawdopodobny scenariusz zakładający w 2016 r. wyrównaną walkę o zwycięstwo, a być może nawet – jak było w latach 1996, 2001 i 2006 – konieczność „dogrywki” w Kolegium Elektorskim (Jagusiak 2013: 96; Laffranque 2016). Istotnym czynnikiem mającym wpływ na taki stan rzeczy była sama logika systemu wyborczego w odrodzonej Estonii, która nie skłania bynajmniej parlamentarzystów reprezentujących mniejsze ugrupowania do poparcia tzw. kandydata drugiego wyboru. Niekorzystny z ich punktu widzenia układ sił w parlamencie nie oznacza niemożności włączenia się do walki o prezydenturę. Jak bowiem wspomniano, fiasko trzech kolejnych głosowań w Zgromadzeniu Państwowym otwiera szanse dalszej rozgrywki już z udziałem przedstawicieli samorządu terytorialnego, czy-

niąc przy tym ostateczny wynik elekcji prezydenckiej mniej przewidywalnym (Köker 2019: 242–243).

Krajobraz przedwyborczy w 2016 r.

Już na wiele lat przed zaplanowanymi na drugą połowę 2016 r. wyborami prezydenckimi w Estonii było wiadomo, że ich przebieg będzie zgoła odmienny od poprzedniej elekcji. W 2011 r. łatwe zwycięstwo, już w pierwszej turze głosowania w parlamencie, odniósł bowiem dotychczasowy prezydent Tomas Hendrik Ilves. W związku z zapisami art. 80 estońskiej konstytucji oznaczało to zarazem, że ten popularny, powszechnie szanowany i relatywnie młody polityk (ur. 1953) pięć lat później nie będzie mógł już ubiegać się o kolejną reelekcję (Jacob 2016).

Kluczowe dla rozgrywki prezydenckiej w 2016 r. rezultaty przeprowadzonych na początku marca 2015 r. wyborów do Zgromadzenia Państwowego wyłoniły parlament podzielony na aż sześć frakcji, z których największa liczyła 30 deputowanych. Warto też przypomnieć, że cztery lata wcześniej próg wyborczy przekroczyły tylko cztery partie i to one były reprezentowane w *Riigikogu*.

Tabela 1. Wyniki wyborów do *Riigikogu* w latach 2011 i 2015 (odsetek głosów i liczba zdobytych mandatów)

Table 1. Results of the elections to the Riigikogu in 2011 and 2015 (percentage of votes and number of seats won)

	2011	2015
Estońska Partia Reform	28,6% (33)	27,7% (30)
Estońska Partia Centrum	23,3% (26)	24,8% (27)
Ojczyzna (Ojczyzna i Res Publica)	20,5% (23)	13,7% (14)
Partia Socjaldemokratyczna	17,1% (19)	15,2% (15)
Estońska Partia Wolności	-	8,7% (8)
Estońska Partia Konserwatywno-Ludowa	2,1% (-)	8,1% (7)
inne listy wyborcze	8,4% (-)	1,8% (-)

Źródło: <http://www.parties-and-elections.eu/estonia.html> (dostęp: 10.07.2021).

Po wyborach z 2015 r. status najsilniejszej partii politycznej w kraju utrzymała liberalna, promująca hasła modernizacji i wspierania przedsiębiorczości Estońska Partia Reform (est. *Eesti Reformierakond*, RE). Ta istniejąca od 1994 r. formacja, która wywierała istotny wpływ na życie polityczne kraju już od końca XX w., konsekwentnie forsując przy tym prozachodni kurs na arenie międzynarodowej, w trzech kolejnych

wyborach od 2007 r. zdobywała względną większość głosów, co jednakże skazywało ją na poszukiwanie partnerów koalicyjnych (Auers 2019: 242–243; Kubiniec 2011: 104–105).

Podobnie jak cztery lata wcześniej drugi rezultat wyborczy uzyskała w 2015 r. Estońska Partia Centrum (est. *Eesti Keskerakond*, EK). Wyrastająca z Estońskiego Frontu Ludowego formacja, na której czele stał charyzmatyczny Edgar Savisaar, od lat pozostawała w opozycji. Ugrupowanie to, określane zazwyczaj jako socjalliberalne, zwłaszcza po 2007 r. coraz wyraźniej dystansowało się od prozachodniej polityki realizowanej przez władze w Tallinie, konsolidując wokół siebie elektorat rosyjskojęzyczny. Taka strategia miała swoje oczywiste ograniczenia nie tylko dlatego, że znaczna część estońskich Rosjan wciąż pozbawiona była obywatelstwa estońskiego, a tym samym prawa głosu w wyborach do parlamentu (Kubiniec 2011: 105–106; Włodarska-Frykowska 2017: 50–53). Liczne kontrowersje dotyczące działań centrystów sprawiały, że ich lider, pełniący urząd mera stolicy, od pewnego momentu zaczął wręcz uchodzić w oczach wielu Estończyków za „agenta wpływu rosyjskiego” (Popławski 2015a; Sikk 2011: 962). Warto dodać, że w kampanii z 2015 r. partia Savisaara, odżegnująca się od dominującej w nadbałtyckiej republice krytyki działań Rosji wobec Ukrainy, starała się konstruować swoją ofertę wyborczą wokół haseł korekty polityki gospodarczej i społecznej, uznając, że gros mieszkańców Estonii oczekuje w tych sferach zasadniczych zmian po okresie wyrzeczeń związanych przede wszystkim z dążeniem do członkostwa w strefie euro. Osiągnięty przez EK rezultat, choć lepszy niż w 2011 r., zdawał się skazywać tę partię na dalszą polityczną izolację (Hyndle-Hussein 2015; Popławski 2015b).

W Zgromadzeniu Państwowym wybranym w marcu 2015 r. znalazły się jeszcze dwie inne partie, które także w poprzedniej kadencji miały swoją reprezentację parlamentarną, obie o nastawieniu prozachodnim: konserwatywna Ojczyzna i Res Publica (est. *Isamaa ja Res Publica Liit*, IRL) oraz centrolewicowa Partia Socjaldemokratyczna (est. *Sotsiaaldemokraatlik Erakond*, SDE). Wspomniane ugrupowania utraciły wszakże znaczną część dotychczasowego poparcia. W przypadku konserwatyistów, którzy współrządzili krajem w latach 2011–2014, można było wręcz mówić o wyborczej klęsce. Trudno mieć wątpliwości, że duża część wyborców tej partii z 2011 r. tym razem przerzuciła swoje poparcie na antyestablishmentową Estońską Partię Wolności (est. *Eesti Vabarakond*, EVA) bądź postrzeganą jako skrajnie prawicową, antyunijną Estońską Partię Konserwatywno-Ludową (est. *Eesti Konservatiivne Rahvaerakond*, EKRE). Okazało się to tym bardziej istotne, że oba te ugrupowania zdołały przekroczyć próg wyborczy i wprowadzić swoich przedstawicieli do *Riigikogu* (Sikk 2015b).

Układ sił, jaki powstał w estońskim parlamencie po wyborach z 2015 r., miała swoje istotne konsekwencje. Do utworzenia większościowej koalicji Estońska Partia Reform potrzebowała teraz nie jednego, jak dotąd, lecz dwóch partnerów. Okazało się to możliwe, a alians liberałów, socjaldemokratów i konserwatystów, niezależnie od znaczących różnic poglądowych w sprawach społecznych i gospodarczych, został oparty na wspólnej wizji polityki zagranicznej i obronnej państwa (Polański 2015b).

Trójpartyjna koalicja, która w kwietniu 2015 r. przeforsowała powołanie większościowego rządu Taaviego Rõivasa, skupiała w swoich szeregach 59 deputowanych. W istniejących uwarunkowaniach, przy silnie akcentujących własną tożsamość polityczną partiach opozycyjnych, trudno więc było sobie wyobrazić, że kilkanaście miesięcy później jakikolwiek kandydat na urząd prezydenta zdoła przekonać do siebie co najmniej 68 parlamentarzystów, spełniając tym samym konstytucyjny wymóg uzyskania poparcia 2/3 składu izby. Czyniło to wysoce prawdopodobnym scenariusz, w którym deputowani nie rozstrzygną o wyniku wyborów i do wyłonienia głowy państwa w 2016 r. konieczne będzie zwołanie Kolegium Wyborców.

Jeszcze na kilka tygodni przed zaplanowaną na 29 sierpnia 2016 r. pierwszą turą głosowania w parlamencie trudno było nie tyle nawet wskazać faworyta wyborów, ile nawet przewidzieć ostateczną listę kandydatów. Było to głównie konsekwencją toczących się od dłuższego czasu, w dużej mierze niejawnych dla opinii publicznej, rozgrywek w obozie sprawującym władzę w Estonii (Köker 2016). Już pod koniec marca chęć kandydowania z ramienia Estońskiej Partii Reform ogłosił jeden z założycieli ugrupowania, były premier z lat 2002–2003 Siim Kallas, w latach 2010–2014 pełniący urząd komisarza ds. transportu w Komisji Europejskiej. Sprawa nominacji dla tego powszechnie rozpoznawalnego i bardzo zasłużonego dla RE polityka nie była bynajmniej oczywista. Jakkolwiek specyfikę wyborów prezydenckich w Estonii w dużej mierze określał ich pośredni charakter, to jednak kierownictwo liberałów nie mogło pozostawać całkowicie obojętne na wyniki sondaży poparcia dla czołowych polityków (Petsinis 2016). Z badań przeprowadzanych wiosną 2016 r. jednoznacznie zaś wynikało, że największa grupa respondentów, licząca 25–30%, w roli nowego prezydenta widziałyby nie Kallasa, lecz aktualną minister spraw zagranicznych, bezpartyjną Marinę Kaljurand. Ta ostatnia, niegdyś sportsmenka, a później m.in. dyplomatką pełniącą funkcję ambasadora Estonii w USA i Rosji, w zaistniałej sytuacji zaczęła rozważać kandydowanie w wyborach, co ogłosiła publicznie nieco później niż Kallas (Dautancourt 2016b; Koch

2016). Na niekorzyść historycznego przywódcy estońskich liberałów przemawiał też fakt, że stosunkowo niedawno, bo w 2014 r., fiaskiem zakończyła się jego próba powrotu do krajowej polityki. W trakcie negocjacji mających doprowadzić wówczas do rekonstrukcji rządu ujawnione zostały dokumenty, z których wynikało, że jeszcze w latach dziewięćdziesiątych Kallas, wtedy jako szef Banku Centralnego, udzielił znacznej gwarancji finansowej jednej z rosyjskich spółek. Choć zasłużony polityk początkowo odrzucał stawiane zarzuty, ostatecznie przyznał, że był to błąd, którego po latach żałuje. W efekcie zrezygnował też z misji tworzenia rządu (Sikk 2015a: 96).

W drugiej połowie lipca 2016 r. Kaljurand, nadal prowadząc w sondażach, zwróciła się z oficjalnym pismem do kierownictwa *Eesti Reformierakond*. W przesłanym liście minister stwierdziła, że przy obecnym układzie sił w parlamencie największe szanse na wybór ma Kallas i to on powinien otrzymać nominację swojej partii. Równocześnie Kaljurand zgłosiła gotowość kandydowania w sytuacji, gdyby były premier nie zdołał przekonać do siebie co najmniej 2/3 ogółu deputowanych i konieczne okazało się zwołanie Kolegium Wyborców (Cavegn 2016; Petsinis 2016). Trudno mieć przy tym wątpliwości, że szefowa estońskiej dyplomacji doskonale zdawała sobie sprawę, że rozstrzygnięcie wyborów w głosowaniach w parlamencie jest bardzo mało prawdopodobne. Warto też dodać, że z informacji, jakie docierały do opinii publicznej, wynikało, że strategia liberałów w przypadku braku rozstrzygnięcia na etapie Zgromadzenia Państwowego nie była bynajmniej ustalona (McNamara 2016).

Na ponad miesiąc przed wyborami wydawało się przesądzone, że Kallas nie ma szans, by stać się wspólnym kandydatem partii tworzących koalicję rządową, nie mówiąc już o perspektywach szerszego porozumienia wyborczego. Dysponujący w parlamencie 14 mandatami konserwatyści jeszcze pod koniec maja zadeklarowali poparcie dla popularnego prawnika, w latach 2001–2008 kanclerza sprawiedliwości², Allara Jõksa. Zawarte następnie porozumienie z opozycyjną Estońską Partią Wolności w sprawie wspólnego wspierania tej kandydatury pozwoliło spełnić wymogi formalne związane z koniecznością zebrania podpisów co najmniej 21 deputowanych (Vaikmaa 2016). Z kolei socjaldemokraci jeszcze w maju ogłosili, że w zbliżających się wyborach prezydenckich partia wystawi przewodniczącego parlamentu Eiki Nestora. Jakkolwiek możliwości zgłoszenia tej kandydatury w początkowej fazie procedury wybor-

² W Estonii jest to konstytucyjny organ państwowy, odpowiednik rzecznika praw obywatelskich.

czej były czysto iluzoryczne, liderzy SDE mogli zakładać, że ich reprezentant „wejdzie do gry” w przypadku zwołania Kolegium Wyborców (Lakson 2016). Ostatecznie kierownictwo socjaldemokracji zdecydowało się zawrzeć porozumienie wyborcze z liberałami. Ustalono, że wspólnym kandydatem obu partii w pierwszej turze głosowania będzie Nestor. Jeśli jednak nie uzyska on wymaganej do wyboru większości – co można było uznać za pewnik – w drugiej i ewentualnie trzeciej turze deputowani obu koalicyjnych formacji mieli oddać swoje głosy na Kallasa. Oznaczało to, że dysponujący 15 głosami socjaldemokracji, nie rezygnując z zaakcentowania swojej politycznej podmiotowości, *de facto* poparli kandydaturę byłego premiera. Stawkę w wyścigu prezydenckim uzupełniła deputowana Mailis Reps z *Eesti Keskerakond*, która w wewnątrzpartyjnej rywalizacji dość niespodziewanie pokonała charyzmatycznego, ale też budzącego duże kontrowersje weterana estońskiej polityki Savisaara (Crandall 2016). Była minister edukacji w rządzie Kallasa, zabiegając o nominację, przedstawiała się jako krytyczka dotychczasowej strategii ugrupowania i sugerowała, że należy starać się zakończyć etap jałowej opozycyjności EK. Co znamienne, Reps akcentowała, że nie jest bynajmniej „przyjaciółką Rosji”, a za kluczowe dla przyszłości Estonii uważa kwestie gospodarcze (Cooper 2016c).

Pozbawiona szans na zgłoszenie własnego kandydata pozostawała dysponująca 7 mandatami w parlamencie prawicowa EKRE. Można było przy tym założyć, że strategia głosowania przedstawicieli tej partii w Zgromadzeniu Państwowym będzie obliczona na zablokowanie wyboru któregośkolwiek z kandydatów, by w ten sposób otworzyła się szansa kontynuowania wyborczej rozgrywki już z udziałem przedstawicieli samorządu terytorialnego.

Polityczny klincz

Zgodnie z przewidywaniami pierwsza tura wyborów prezydenckich w Estonii w 2016 r. nie przyniosła rozstrzygnięcia, jednakże rezultaty przeprowadzonego 29 sierpnia głosowania były zaskakujące i wywołały w nadbałtyckim państwie falę komentarzy. Jak się bowiem okazało, na Nestora oddano tylko 40 głosów – zamiast spodziewanych 45, co bezpośrednio miało wynikać z zawartej wcześniej umowy między liberałami i socjaldemokratami. Równocześnie Jõks uzyskał poparcie 25 deputowanych, choć oficjalnie za jego kandydaturą opowiadało się jedynie 21 parlamentarzystów. W sytuacji gdy na Reps oddano 26 głosów, osiem osób (w tym zapewne wszyscy przedstawiciele EKRE) wrzuciło puste

karty, a dwie osoby były nieobecne. Stało się jasne, że co najmniej pięciu członków frakcji parlamentarnej Estońskiej Partii Reform wyłamało się z obowiązującej dyscypliny głosowania. Fakt ten można było różnie interpretować. Ogół uczestników tajnego – co należy mieć na względzie – głosowania niewątpliwie był świadom, że tego dnia ostateczne rozstrzygnięcia nie zapadną. Trudno jednak było nie zauważyć, że w najsilniejszej estońskiej partii ujawniły się głębokie podziały wewnętrzne, a zarówno pozycja formalnego lidera środowiska – premiera Rõivasa, jak i kandydatura Kallasa były kontestowane przez część działaczy. Niezależnie więc od motywów, jakimi kierowali się poszczególni elektorzy, wizerunek *Eesti Reformierakond* znacząco ucierpiał. Cała zaś klasa polityczna naraziła się na krytykę jako grupa, której przedstawiciele po raz kolejny biorą udział w zakulisowych, niejasnych dla opinii publicznej rozgrywkach (Dautancourt 2016a; Petsinis 2016).

Kryzys w obozie liberałów negatywnie wpłynął też na relacje Estońskiej Partii Reform z Partią Socjaldemokratyczną. Kierownictwo socjaldemokratów co prawda podtrzymało obietnicę poparcia Kallasa w drugiej turze, wyrażając jednakże rozczarowanie postawą koalicjanta. W kolejnej odsłonie prezydenckiej elekcji parlamentarzysty RE i SDE istotnie zachowali się zgodnie z ustaleniami, co dało wspólnemu kandydatowi obu partii 45 głosów. Znamienne, że Reps otrzymała tym razem 32 wskazania, Jõks 21, a tylko jeden z elektorów wrzucił pustą kartę. Najwyraźniej więc deputowani EKRE zdecydowali się taktycznie poprzeć kandydatkę EK po to, by wyeliminować z trzeciej tury byłego kanclerza sprawiedliwości. Tego rodzaju zagrywka była ewidentnie obliczona na to, żeby głowę państwa wybierało Kolegium Wyborców. Zarazem powstało wrażenie, że ma tu miejsce jedynie polityczna demonstracja ze strony skrajnej prawicy, gdyż utracenie kandydatury Jõksa w drugiej turze głosowania nie pozbawiało przecież IRL i EVA szansy ponownego zgłoszenia tego polityka na kolejnym etapie rywalizacji o prezydenturę (Dautancourt 2016a; Jaakson 2016).

Finalnym akordem pierwszej części wyborczej procedury było głosowanie, w którym blisko 1/3 parlamentarzystów uchyliła się od poparcia któregokolwiek z dwojga pozostałych w grze kandydatów. Powszechnie spodziewany scenariusz zakładający konieczność zwołania Kolegium Wyborców tym samym się spełnił (*Papers...* 2016). Wyniki trzeciej tury głosowania trudno było jednak uznać za pozbawione znaczenia. Na faworyzowanego Kallasa zostały bowiem oddane zaledwie 42 głosy, a według wszelkiego prawdopodobieństwa kandydata liberałów nie poparł na tym etapie żaden z deputowanych koalicyjnej IRL.

Tabela 2. Wybory prezydenckie w Estonii w 2016 r.: wyniki głosowań w parlamencie

Table 2. 2016 Estonian presidential election: results at the parliament

	I tura (29 VIII)	II tura (30 VIII)	III tura (30 VIII)
Allar Jõks	25	21	–
Siim Kallas	–	45	42
Eiki Nestor	40	–	–
Mailis Reps	26	32	26
(bez wskazania kandydata)	8	1	30
Uczestniczący w głosowaniu (w tym głosy oddane na kandydatów)	99 (91)	99 (98)	98 (68)
Uprawnieni do głosowania	101	101	101

Źródło: <https://www.valimised.ee/en/archive/president-republic-estonia-elections/election-president-republic-2016> (dostęp: 10.07.2021).

Konieczność zwołania w ciągu kolejnych 30 dni kolegium elektorckiego otwierała nowy etap rywalizacji o urząd prezydenta Estonii. Dalejszy rozwój wypadków był bardzo trudny do przewidzenia, bynajmniej nie tylko z uwagi na to, że brakowało zdecydowanego faworyta wyborów. Wielu spośród 234 przedstawicieli rad samorządów lokalnych uprawnionych do głosowania nie było związanych z żadną z głównych partii bądź też zawdzięczało swoją pozycję poparciom komitetów wyborczych, które nie miały odzwierciedlenia na poziomie ogólnokrajowym. Nie było też tajemnicą, że wielu samorządowców krytycznie ocenia przeprowadzoną niedawno reformę administracyjną. Pozostawała wreszcie kwestia respektowania ewentualnych zaleceń wydawanych przez kierownicze gremia poszczególnych ugrupowań. Z punktu widzenia dużej części opinii publicznej okoliczności wyboru głowy państwa jawiły się więc jako jeszcze bardziej zagmatwane i nieczytelne niż na etapie głosowań w Zgromadzeniu Państwowym (Cooper 2016b).

W tym momencie kluczowe znaczenie miała decyzja kierownictwa Estońskiej Partii Reform o podtrzymaniu problematycznej – jak pokazały wcześniejsze głosowania – kandydatury Kallasa i rezygnacji z możliwości poparcia wciąż prowadzącej w sondażach opinii publicznej Kaljurand. Rozczarowana takim obrotem sprawy szefowa estońskiej dyplomacji złożyła dymisję, postanawiając, że będzie się ubiegać o prezydenturę jako kandydatka niezależna (Popławski 2016a; Cooper 2016a). Spełnie-

nie wymogów formalnych okazało się możliwe m.in. dzięki poparciu ze strony elektorów z partii socjaldemokratycznej. Lider tego ugrupowania Jevgeni Ossinovski publicznie zaś oświadczył, że kandydatura Kaljurand cieszy się wśród zwolenników centrolewicy dużą popularnością, a członkowie jego formacji będą w Kolegium Wyborców głosować zgodnie z własnym sumieniem. Czytelnym sygnałem, że nie ma mowy o jakiegokolwiek wspólnej strategii koalicjantów w Kolegium Wyborców, było też ponowne zgłoszenie do wyścigu o prezydenturę osoby Jõksa. Wymagane 21 podpisów zgromadził ponadto czołowy działacz EKRE, były ambasador Estonii w Rosji, Mart Helme (Petsinis 2016; Wallius 2016).

Przeprowadzone 24 września 2016 r. głosowanie w Kolegium Wyborców przyniosło zaskakujące zwycięstwo Jõksa, który minimalnie wyprzedził Kallasa i Reps. Dopiero czwarte miejsce zajęła faworyzowana Kaljurand. Można się przy tym zastanawiać, na ile wpływ na takie wyniki miał podnoszony od wielu miesięcy przede wszystkim przez działaczy EKRE fakt, iż była szefowa estońskiej dyplomacji pochodzi z mieszanej rodziny o częściowo rosyjskich korzeniach (Kiisler 2016; Petsinis 2016).

W ostatniej przewidzianej prawem turze głosowania zmierzyli się więc Jõks i Kallas, a uzyskana przez tego ostatniego minimalna przewaga okazała się pyrrusowym zwycięstwem. Do wymaganej większości kandydatowi liberałów zabrakło niemal 30 głosów, a kluczowa okazała się w tym przypadku obstrukcja ze strony 60 elektorów.

**Tabela 3. Wybory prezydenckie w Estonii w 2016 r.:
wyniki głosowań w Kolegium Wyborców**

Table 3. 2016 Estonian presidential election: results at the National Electoral Committee

	I tura (24 IX)	II tura (24 IX)
Mart Helme	16	–
Allar Jõks	83	134
Marina Kaljurand	75	–
Siim Kallas	81	138
Mailis Reps	79	–
(bez wskazania kandydata lub głosy nieważne)	–	60
Uczestniczący w głosowaniu (w tym głosy oddane na kandydatów)	334 (334)	332 (272)
Uprawnieni do głosowania	335	335

Źródło: <https://www.valimised.ee/en/archive/president-republic-estonia-elections/election-president-republic-2016> (dostęp: 10.08.2021).

Komentując ówczesną sytuację polityczną w Estonii, analityczka z Ośrodka Studiów Wschodnich w Warszawie napisała: „Procedura wyboru prezydenta opisana w konstytucji okazała się nieefektywna. Już przed głosowaniem w Kolegium Elektorów pojawiały się wśród polityków obawy, że część elektorów może zablokować wybór przez oddanie kart pustych lub nieważnych. (...) Obecną sytuację można określić mianem kryzysu konstytucyjnego”. „Kryzys – kontynuowała swój wywód Joanna Hyndle-Hussein – odzwierciedla skomplikowane stosunki w koalicji rządzącej (Partia Reform, Partia Socjaldemokratyczna i konserwatyści), która nie zjednoczyła się w głosowaniach wokół wspólnego kandydata. Sytuacja ta może mieć negatywny wpływ na dalsze funkcjonowanie koalicji; poważnie obciąży też wizerunek rządzącej od wielu lat Partii Reform i pełniącego już drugi raz funkcję premiera Taaviego Rõivasa” (Hyndle-Hussein 2016a). Podzielając tę opinię, można dodać, że przebieg kluczowej fazy estońskich wyborów prezydenckich dobitnie pokazał erozję wpływów dominujących od wielu lat na krajowej scenie politycznej liberałów również na poziomie lokalnym, gdzie konserwatyści uzyskali większe, niż można było sądzić poparcie (Deloy 2016).

Wybór Kersti Kaljulaid

Fiasko procedury mającej doprowadzić do wyboru głowy państwa wywołało lawinę krytyki w estońskich mediach. Pisano wręcz o „hambnym precedensie”, który stał się faktem, gdy zamiast prób osiągnięcia konsensusu w sprawie najlepszego dla kraju kandydata partyjni działacze postanowili do końca kierować się partykularnymi interesami. Ostrze krytyki zostało przy tym skierowane w stronę Estońskiej Partii Reform jako tej, która miała najwięcej argumentów, by doprowadzić do skutecznego wyboru prezydenta. Komentatorzy zwracali też oczywiście uwagę na ułomność samej procedury wyborczej, która sprzyjając różnego rodzaju zakulisowym rozgrywkom, okazała się zarazem w oczywisty sposób nieefektywna (Petsinis 2016). Co prawda ustawa o wyborze prezydenta przewidywała scenariusz, w którym ani parlament, ani Kolegium Wyborców nie wyłonią zwycięzcy, stowięc, że konieczne jest wówczas powtórzenie wyborów (*President of the...* 1996) – nie zmieniało to jednak faktu, że w nadbałtyckiej republice doszło do politycznego pata.

Kryzys konstytucyjny w Estonii udało się zakończyć relatywnie szybko. W wyniku międzypartyjnych negocjacji, które zainicjował Eiki Nestor, już po kilku dniach od ostatniego głosowania w Kolegium Wy-

borców doszło do porozumienia liderów 5 z 6 reprezentowanych w *Riigikogu* ugrupowań. Przedstawiciele wszystkich poza EKRE partii zgodzili się, że w imię racji stanu i wobec konieczności ratowania nadzarpniętego wizerunku państwa (oraz jego elit politycznych) niezbędne jest wyłonienie wspólnego, ponadpartyjnego kandydata na urząd prezydenta. W ten sposób szansę na objęcie urzędu głowy państwa niespodziewanie otrzymała Kersti Kaljulaid. Ta mało znana opinii publicznej finansistka, wcześniej przez ponad dekadę reprezentująca Estonię w Europejskim Trybunale Obrachunkowym, miała za sobą jedynie krótki epizod uczestnictwa w życiu partyjnym na początku XXI w. Deklarując się jako osoba niezależna o umiarkowanych, liberalno-konserwatywnych przekonaniach, była jedyną kandydatką, która została zarejestrowana w powtórzonych wyborach prezydenckich. W przeprowadzonym 3 października 2016 r. głosowaniu znów nie zabrakło deputowanych, którzy zbojkotowali ustalenia partyjnych liderów. Niemniej jednak na Kaljulaid oddano 81 głosów, co zakończyło burzliwą procedurę wyborczą (Hyndle-Hussein 2016c; Tambur 2016). Warto dodać, że dokonany wybór został dość powszechnie odebrany jako zapowiedź kontynuacji w wymiarze polityki zagranicznej Estonii, co było tym bardziej istotne, że w lipcu 2017 r. kraj ten miał objąć przewodnictwo w Radzie Unii Europejskiej (Hyndle-Hussein 2016c; McNamara 2016).

Zakończenie

Kryzys konstytucyjny, do jakiego doszło w Estonii wczesną jesienią 2016 r., pokazujący, że istniejący dotąd układ sił w obrębie elit politycznych uległ zachwianiu, stał się katalizatorem dalszych, głębokich zmian na krajowej scenie partyjnej. Można wręcz postawić tezę, że prezydencka kampania z 2016 r. została w dużej mierze potraktowana przez działaczy IRL i SDE jako test na skłonność do ustępstw ze strony najsilniejszej partii w kraju. Również w obrębie głównego ugrupowania opozycyjnego kampania prezydencka zwiastowała istotne zmiany.

Jeszcze w pierwszej dekadzie listopada 2016 r. zarówno socjaldemokraci, jak i konserwatyści zdecydowali się opuścić koalicję rządzącą, a w konsekwencji upadł rząd Rõivasa. Kilka dni wcześniej dopełnił się scenariusz odsunięcia od kierowania Estońską Partią Centrum jej wieloletniego lidera Savisaara. Nadzwyczajny kongres ugrupowania zdecydował o tym, że funkcję przewodniczącego objął dużo młodszy Jüri Ratas, reprezentujący w kierownictwie centrystów pogląd – głoszony

w czasie kampanii prezydenckiej przez Reps – o konieczności zerwania z wizerunkiem *Eesti Keskerakond* jako formacji prorosyjskiej (Hyndle-Hussein 2016b).

Dalszy rozwój wydarzeń, a zwłaszcza ukonstytuowanie się nowej większości w parlamencie złożonej z Estońskiej Partii Centrum, socjaldemokracji i konserwatystów był dla wielu Estończyków dużym zaskoczeniem. Odwrócenie sojuszków i odsunięcie od władzy liberałów jawiło się wręcz jako epokowa zmiana w estońskiej polityce. Zarazem jednak baczni obserwatorzy kampanii prezydenckiej nie mogli być takim obrotem sprawy zaskokowani, zwłaszcza po tym, jak nowe kierownictwo Estońskiej Partii Centrum jednoznacznie zadeklarowało, iż nie widzi potrzeby zmiany priorytetów w polityce zagranicznej i obronnej Estonii. Trudno też nie dostrzec, że zawiązana w listopadzie 2016 r. koalicja, choć eklektyczna, była dowodem na to, że w obrębie estońskich elit politycznych narasta – wzmacniane zapewne przekazem płynącym z prowincji – przekonanie o konieczności odejścia od restrykcyjnej polityki gospodarczej realizowanej przez kolejne rządy kierowane przez liberałów (Hyndle-Hussein 2016d; Popławski 2016b).

Wbrew temu, czego można się było początkowo spodziewać, wydarzenia z 2016 r. nie zaowocowały natomiast nowelizacją art. 79 konstytucji. Co prawda projekt wprowadzenia w Estonii powszechnych wyborów prezydenckich został formalnie zgłoszony przez grupę posłów z Estońskiej Partii Centrum i Estońskiej Partii Konserwatywno-Ludowej jeszcze przed zaprzysiężeniem Kaljulaid, ale szybko okazało się, że nie ma on szans na zdobycie większości w *Riigikogu*. Choć w Estonii przeważa pogląd, że przyjęty w 1992 r. model ustrojowy Republiki *de facto* wyklucza takie rozwiązanie jak powszechne wybory głowy państwa, sprawa reformy konstytucyjnej w tej materii nie wydaje się ostatecznie zamknięta (*31 MPs...* 2016; *Center Party...* 2017). Wciąż pojawiają się nowe propozycje. Uwypuklone w trakcie kampanii z 2016 r. mankamenty systemu wyborczego są bowiem bezsporne, pozostaje wszakże kwestia wypracowania kompromisowego rozwiązania, które miałyby szanse przynieść jakościową zmianę w tym względzie.

Literatura

- Auers D., 2019, *Latvia, Lithuania, and Estonia* [w:] *Liberal parties in Europe*, red. C. Close, E. Van Haute, Routledge, London.
- Cavegn D., 2016, *Kaljurand, the reluctant candidate*, <https://news.err.ee/118945/dario-cavegn-kaljurand-the-reluctant-candidate> (dostęp: 21.07.2021).

- Center Party withdraws bill demanding president's direct election*, 2017, <https://news.err.ee/120318/center-party-withdraws-bill-demanding-president-s-direct-election> (dostęp: 23.08.2021).
- Cooper H., 2016a, *Estonian foreign minister enters presidential race*, <https://www.politico.eu/article/estonian-foreign-minister-marina-kaljurand-enters-presidential-race/> (dostęp: 12.07.2021).
- Cooper H., 2016b, *Estonian presidential candidates fall short*, <https://www.politico.eu/article/estonian-presidential-candidates-fall-short-mailis-reps-election/> (dostęp: 11.07.2021).
- Cooper H., 2016c, *Russia casts shadow over Estonia's presidential vote*, <https://www.politico.eu/article/russia-casts-shadow-over-estonias-presidential-vote/> (dostęp: 11.07.2021).
- Crandall M., 2016, *Center's candidate: Mailis Reps*, <https://news.err.ee/118836/center-s-candidate-mailis-reps> (dostęp: 10.07.2021).
- Dautancourt V., 2016a, *Actualités estoniennes 23-31 août 2016*, <https://www.france-estonie.org/actualites-estoniennes-23-31-aout-2016/> (dostęp: 10.07.2021).
- Dautancourt V., 2016b, *Actualités estoniennes 16-30 avril 2016*, <https://www.france-estonie.org/actualites-estoniennes-16-30-avril-2016/> (dostęp: 10.07.2021).
- Deloy C., 2016, *Kersti Kaljulaid est élue présidente de la République d'Estonie*, <https://www.robert-schuman.eu/fr/oe/1664-kersti-kaljulaid-est-elue-presidente-de-la-republique-d-estonie> (dostęp: 21.07.2021).
- Hyndle-Hussein J., 2015, *Wybory parlamentarne w Estonii*, <https://www.osw.waw.pl/publikacje/analizy/2015-03-04/wybory-parlamentarne-w-estonii> (dostęp: 10.07.2021).
- Hyndle-Hussein J., 2016a, *Estonia bez nowego prezydenta*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-09-28/estonia-bez-nowego-prezydenta> (dostęp: 21.07.2021).
- Hyndle-Hussein J., 2016b, *Estonia: upadek rządu Rõivasa i koniec izolacji partii Centrum*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-11-09/estonia-upadek-rzadu-roivasa-i-koniec-izolacji-partii-centrum> (dostęp: 21.07.2021).
- Hyndle-Hussein J., 2016c, *Kersti Kaljulaid nową prezydent Estonii*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-10-05/kersti-kaljulaid-nowa-prezydent-estonii> (dostęp: 21.07.2021).
- Hyndle-Hussein J., 2016d, *Nowy rząd w Estonii*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-11-30/nowy-rzad-w-estonii> (dostęp: 21.07.2021).
- Jaakson T., 2016, *Poliitikut peavad presidendivalimiste teist vooru oluliseks vahefinišiks*, <https://www.err.ee/572935/poliitikut-peavad-presidendivalimiste-teist-vooruu-oluliseks-vahefinisiks> (dostęp: 21.07.2021).
- Jacob A., 2016, *L'Estonie cherche un président...*, <https://www.lesechos.fr/2016/08/estonie-cherche-un-president-224308> (dostęp: 21.07.2021).
- Jagusiak B., 2013, *Systemy polityczne krajów nadbałtyckich*, Difin, Warszawa.
- Kiisler I., 2016, *ERR poll: Kaljurand has slightest lead over Kallas among electors*, <https://news.err.ee/119139/err-poll-kaljurand-has-slightest-lead-over-kallas-among-electors> (dostęp: 23.07.2021).
- Koch T., 2016, *Toetust koguv Allar Jõks alustas liiga hilja*, <https://www.postimees.ee/3738033/toetust-koguv-allar-joks-alustas-liiga-hilja> (dostęp: 21.08.2021).
- Konstytucja Republiki Estońskiej*, 2011 [w:] *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. W. Staśkiewicz, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa.
- Köker P., 2016, *Estonia. Six weeks before the presidential elections, there is no clear front-runner*, <https://presidential-power.net/?p=5179> (dostęp: 10.07.2021).

- Köker P., 2019, *The effects of majority requirements, selectorate composition and uncertainty in indirect presidential elections: the case of Estonia*, „East European Politics”, vol. 35(2).
- Kubinić W., 2011, *System partyjny Estonii* [w:] *Systemy partyjne państw Unii Europejskiej*, red. B. Kosowska-Gąstoł, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Laffranque R., 2016, *Election présidentielle estonienne: mode d'emploi*, <http://estonie-au-quotidien.over-blog.com/2016/04/election-presidentielle-estonienne-mode-d-emploi.html> (dostęp: 17.07.2021).
- Lakson P., 2016, *IRL sets up Jõks, soc dems nominate Nestor*, <https://news.postimees.ee/3714849/irl-sets-up-joks-soc-dems-nominate-nestor> (dostęp: 15.08.2021).
- Lewandowski J., 2001, *Estonia*, Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- McNamara E.M., 2016, *Estonia's next president must give top priority to foreign affairs*, <https://www.fpri.org/article/2016/08/estonias-next-president-must-give-top-priority-foreign-affairs/> (dostęp: 15.08.2021).
- Papers: Next president won't be elected by parliament*, 2016, <https://news.err.ee/118906/papers-next-president-won-t-be-elected-by-parliament> (dostęp: 12.08.2021).
- Petsinis V., 2016, *(Finally) breaking the deadlock*, http://balticworlds.com/finally-breaking-the-deadlock/#_ftn8 (dostęp: 12.07.2021).
- Popławski K., 2015a, *Edgar tańczy na lodzie, czyli wzloty i upadki Edgara Savisaara*, <https://przegladbaltycki.pl/1665,edgar-tanczy-na-lodzie-czyli-wzloty-i-upadki-edgara-savisaara.html> (dostęp: 14.07.2021).
- Popławski K., 2015b, *Jak Estończycy powiedzieli NIE dla partii prorosyjskiej*, <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/kazimierz-poplawski-poplawski-jak-estonczycy-powiedzieli-nie-dla-partii-prorosyjskiej/> (dostęp: 14.07.2021).
- Popławski K., 2016a, *Estonia wybierze prezydenta we wrzesniu*, <https://przegladbaltycki.pl/3028,estonia-wyberze-prezydenta-we-wrzesniu.html> (dostęp: 14.07.2021).
- Popławski K., 2016b, *Wszystkie zwycięstwa Jüriego Ratasza. Nowy premier i rząd Estonii*, <https://przegladbaltycki.pl/3785,wszystkie-zwyciestwa-juriego-ratasza-nowy-premier-rzad-estonii.html> (dostęp: 14.07.2021).
- President of the Republic Election Act*, 1996, <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/512112013006/consolide> (dostęp: 10.07.2021).
- Sikk A., 2011, *Estonia*, „European Journal of Political Research”, vol. 50.
- Sikk A., 2015a, *Estonia*, „European Journal of Political Research”, vol. 54.
- Sikk A., 2015b, *Estonia's 2015 election result ensures the Reform Party will continue to dominate the country's politics*, <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2015/03/04/estonias-2015-election-result-ensures-the-reform-party-will-continue-to-dominate-the-countrys-politics/> (dostęp: 23.07.2021).
- Tambur S., 2016, *Former European auditor Kersti Kaljulaid elected president of Estonia*, <https://estonianworld.com/people/former-european-auditor-kersti-kaljulaid-elected-president-estonia/> (dostęp: 21.07.2021).
- Toomla R., 2013, *The Presidency in the Republic of Estonia* [w:] V. Hloušek et al., *Presidents above Parties? Presidents in Central and Eastern Europe. Their Formal Competencies and Informal Power*, Masaryk University, Brno.
- Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, 2010, red. R. Herbut, W. Baluk, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

- Vaikmaa M., 2016, *Allar Jõks: president of Estonia must be more involved with Estonia*, <https://news.postimees.ee/3792219/allar-joks-president-of-estonia-must-be-more-involved-with-estonia> (dostęp: 12.07.2021).
- Wallius A., 2016, *Uusi käänne Viron presidentinvaaleissa: Marina Kaljurand sai demarien tuen*, <https://yle.fi/uutiset/3-9178920> (dostęp: 21.08.2021).
- Wiszowaty M., 2014, *Prezydent Estonii – kilka słów przy okazji wizyty w Trójmieście*, <http://www.konstytuty.pl/archives/1794> (dostęp: 11.07.2021).
- Włodarska-Frykowska A., 2017, *Mniejszość rosyjska w życiu społeczno-politycznym Estonii po 1991 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zieliński J., 2000, *Systemy konstytucyjne Łotwy, Estonii i Litwy*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa.
- 31 MPs submit draft amendment for implementing direct presidential elections*, 2016, <https://news.err.ee/119269/31-mps-submit-draft-amendment-for-implementing-direct-presidential-elections> (dostęp: 23.08.2021).

The 2016 Constitutional Crisis in Estonia

Abstract

By law, the president of modern Estonia is elected indirectly by parliament or, in the absence of a decision in three consecutive votes, by a specially appointed electoral college. In 2016, Estonia experienced an unprecedented political crisis resulting from the impossibility of appointing the head of state according to the procedure specified in the constitution. It was determined both by more general factors related to the electoral system itself, as well as the specificity of Estonia's political life in the second decade of the 21st century. The 2016 presidential election proved to be a complicated game involving major political parties, going well beyond simply appointing a new head of state. The purpose of this article is to discuss the origins, course and immediate effects of these events, culminating in the unexpected election of Kersti Kaljulaid to the office of President of the Republic.

Key words: Estonia, presidential elections, parliament, electoral college, political elites

Karolina Trzaska¹

Instytucje szkolnictwa wyższego jako instrument walki z kryzysem (perspektywa Unii Europejskiej)

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza działań Unii Europejskiej ukierunkowanych na wsparcie szkolnictwa wyższego, które prowadziłyby do wyjścia z kryzysu oraz osiągnięcia zrównoważonego rozwoju. Do realizacji celu wykorzystano metodę opisowo-indukcyjną, analizując komunikaty, rozporządzenia i programy Unii Europejskiej.

Kryzysy są zjawiskiem złożonym o co najmniej dualnej naturze skutków (pozytywnej i negatywnej). Kluczowe narzędzia antykryzysowe nie powinny mieć wyłącznie charakteru doraźnego, lecz należałoby stosować je z myślą o zwiększeniu odporności i przyszłym rozwoju. W tym celu UE wspiera kraje członkowskie m.in. poprzez programy, których uogólniony przekrój priorytetów wpisuje się w sfery obejmujące istotę Quintuple Helix. Kluczowa rola instytucji szkolnictwa wyższego jako narzędzia do walki z kryzysem zawarta jest w strategii *Europa 2020*, z kolei programy tworzone na jej podstawie dla systemu edukacji cechuje dążenie do „otwartości i integracji”. Szkolnictwo wyższe pokrywa się zatem ze wskazanymi właściwościami antykryzysowymi, stanowiąc jednocześnie jeden z głównych obszarów wsparcia UE.

Wartością dodaną niniejszego artykułu jest przedstawienie roli inwestycji w wiedzę w kryzysach, wyróżniając także znaczenie szkolnictwa wyższego w strategii UE.

Słowa kluczowe: kryzys, szkolnictwo wyższe, programy Unii Europejskiej, Quintuple Helix

1. Wstęp

W trudnych czasach kryzysów, a szczególnie kryzysów ekonomicznych, podstawowymi sposobami ich zwalczania są działania w sferze polityki fiskalnej i pieniężnej danego państwa oraz wsparcie organizacji międzynarodowych. Wśród priorytetów inwestycyjnych Unii Europej-

¹ Mgr Karolina Trzaska, Wydział Ekonomii i Finansów Uniwersytetu w Białymstoku, ul. Warszawska 63, 15-062 Białystok, e-mail: k.trzaska@uwb.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-9927-7389.

skiej wyłania się dążenie do wysokiej jakości kształcenia i szkoleń, gdyż wpływają one na wzrost dobrobytu oraz rozwój odporności gospodarki i społeczeństwa. Zwracając uwagę na zestawienie pojęć szkolnictwa wyższego z kryzysem, większość publikacji naukowych skupia uwagę na problemach w systemie edukacji, pomijając lub marginalizując wykorzystanie ich w strategiach naprawczych. Niniejszy artykuł poświęcony jest analizie działań UE ukierunkowanych na wsparcie instytucji wspomagających proces zarządzania kryzysowego. Okres analizy dotyczy głównie drugiej dekady XXI w. Obszar badań skoncentrowany jest zaś na instytucjach szkolnictwa wyższego, gdyż – jak wskazują założenia strategii *Europa 2020* – pełnią one kluczową rolę w procesie rozwoju i przeciwdziałania negatywnym skutkom dekonjunkury gospodarczej.

2. Istota kryzysów

Pojęcie „kryzys” niesprecyzowane *hic et nunc* niesie przede wszystkim ekonomiczne, społeczno-gospodarcze skojarzenia. W kontekście przemian gospodarczych ujawnia kruchość i słabości systemu (*kryzys wzrostu*). Wzrost gospodarczy często postrzegany jest jako priorytet, a korelacja problemów społecznych z problemami gospodarczymi powinna prowadzić do rozwoju gospodarczego, szczególnie w sytuacji, gdy kryzysy strukturalne pokazują, że osiągnięte są granice danego systemu gospodarczego (Haller 2012: 68).

Etymologia słowa „kryzys” w literaturze przedmiotu nie jest jednoznacznie rozstrzygnięta. Zdaniem przeważającej części autorów pojęcie to pochodzi z języka greckiego i jako rzeczownik *krisis* oznacza wybór, rozstrzygnięcie, wynik, koniec, punkt zwrotny, wstrząs, przełom (*Słownik...* 1960: 716–717).

Grecka etymologia kryzysu nie wskazuje na pejoratywny wydźwięk tego słowa. Warto podkreślić, że kryzys wzmaga procesy poznawcze i prowadzi do pogłębionej analizy zjawisk, odsłaniając ich teleologie. W tym kontekście możliwości rozumienia i interpretacji problemu, jakie umożliwia kryzys, stanowią o pozytywnym efekcie tego zjawiska. Przykładową optymistyczną stroną kryzysu dla modeli społecznych można dostrzec w idei emancypacji jednostki u N. Machiavellego, w nowożytnych utopiach T. Campanelli, T. Morusa, F. Bacona. Ponadto René Thom, oprócz nieuchronności kryzysów, zwracał uwagę na ich pozytywny wpływ na ewolucję i na przejściowy charakter (Thom 1990: 31). Jasną stroną kryzysów dostrzegał także Joseph Schumpeter – autor teorii twórczej destrukcji. Zakładał on, że kryzys gospodarczy wynika z wyczerpywania się procesów innowacji (Schumpeter 1960: 95).

Kryzys nabiera odpowiedniego znaczenia, gdy zostanie określona sfera, jakiej dotyczy (np. społeczna, ekonomiczna, polityczna, medyczna, psychofizyczna, ekologiczna itp.), a szczegółowa treść definicji powinna zależeć od celów i środowiska, którym ma służyć. Ze względu na ograniczenia objętościowe artykułu zwrócono szczególną uwagę na znaczenie instytucji szkolnictwa wyższego w aspekcie odbudowy i stymulowania rozwoju gospodarczego, na co wskazują działania i programy UE.

3. Instytucje szkolnictwa wyższego a kryzys

Szkolnictwo wyższe opiera się na szkolnictwie średnim, zapewniając kontynuację kształcenia w bardziej ukierunkowanym zakresie wyspecjalizowanych dziedzin nauki. Edukację na tym szczeblu cechuje wysoki stopień złożoności i specjalizacji. Dla celów porównawczych w skali międzynarodowej wykorzystuje się Międzynarodową Standardową Klasyfikację Kształcenia (ang. *International Standard Classification of Education* – ISCED). Szkolnictwo wyższe obejmuje poziomy ISCED 5-8, które są oznaczone jako kształcenie wyższe z krótkim cyklem, stopień licencjacki, magisterski, doktorancki lub odpowiednio równorzędne do nich poziomy (*International...* 2012: 46).

W grupie sektorów instytucjonalnych Systemu Rachunków Narodowych instytucje szkolnictwa wyższego nie mają bezpośredniego odpowiednika. Z uwagi na potrzeby stosowania międzynarodowych analiz porównawczych polityki naukowej w *Podręczniku Frascati'ego 2015* wydzielono sektor szkolnictwa wyższego (ang. *higher education sector* – HE), do którego należą (OECD 2015: 36):

1. „wszystkie uniwersytety, uczelnie techniczne i inne instytucje prowadzące formalne programy kształcenia na poziomie wyższym, bez względu na ich źródło finansowania i status prawny;
2. wszystkie instytuty badawcze, ośrodki, stacje doświadczalne i kliniki, które prowadzą działalność B+R pod bezpośrednią kontrolą lub zarządem instytucji szkolnictwa wyższego”.

Z uwagi na powyższe interpretacje szkolnictwo wyższe w niniejszym opracowaniu (zwane dalej także jako HE) będzie postrzegane w szerszym kontekście instytucjonalnym, ze szczególnym wyróżnieniem roli uniwersytetów. Warto dodać, że artykuł w sposób bezpośredni porusza analizę formalnych instytucji szkolnictwa wyższego, jednak uzupełnienie jej o aspekt instytucji nieformalnych (stosując podział D.C. Northa) stanowiłoby ciekawe studium przypadku, które należałoby pogłębiać w dalszych rozważaniach naukowych.

Wyzwania, jakie pojawiły się po wybuchu pandemii COVID-19 w szkolnictwie wyższym, mogą być postrzegane jako problemem lub szansą – odzwierciedlając tym samym filozoficzny dualizm kryzysów.

Rada UE (w konkluzjach z 10.06.2021 r.) zasygnalizowała, iż instytucje szkolnictwa wyższego okazały się odporne na skutki pandemii koronawirusa. Konieczność zamknięcia szkół i przyjęcia alternatywnego trybu nauczania przyspieszyła proces transformacji cyfrowej instytucji szkolnictwa wyższego. Wskazano jednak także problemy związane z cyfryzacją, kwestią równego dostępu i wsparcia studentów, pracowników oraz naukowców (*Konkluzje Rady...* 2021: 16).

Okres, w którym dokonuje się przełom w funkcjonowaniu uczelni, podobnie jak kryzys, może być spowodowany przesileniem lub załamaniem dotychczasowego kierunku rozwoju. Dekoniunktura może objąć wszystkie lub część wymiarów funkcjonowania uczelni. Ucierpieć może sfera wartości, mająca odzwierciedlenie w celach i regułach funkcjonowania uczelni, a także w jej zadaniach i sposobach ich realizacji. Przyczyny kryzysów instytucji szkolnictwa wyższego upatrywane są m.in. w podstawach ich finansowania oraz legislacji. Ten aspekt kryzysu nie będzie przedmiotem pogłębionych rozważań w niniejszym opracowaniu.

Zmieniając perspektywę zależności w kierunku wpływu HE na kryzys, należałoby skupić uwagę na analizie instytucji szkolnictwa wyższego jako instrumentu walki z dekonjunkcją gospodarczą. Wątek relacji instytucji szkolnictwa wyższego i kryzysów nasuwa wiele pytań: Dlaczego sfera edukacji jest ważna w walce z kryzysem? Jaka rolę odgrywają instytucje szkolnictwa wyższego w strategii UE? Jakie znaczenie przypisuje się szkolnictwu wyższemu w programach unijnych?

Edukacja odgrywa istotną rolę w procesie rozwoju gospodarczego i w zakresie przeciwdziałania negatywnym skutkom kryzysów gospodarczych. Duże znaczenie inwestycji w wiedzę ma swoje odzwierciedlenie w koncepcji gospodarki opartej na wiedzy (OECD 1999: 82). W krajach wysokorozwiniętych, w których poziom skolaryzacji jest wysoki, obserwuje się większy odsetek badaczy i naukowców, szybsze tempo wprowadzania zmian, co wpływa na dynamikę i konkurencyjność sektora badawczo-rozwojowego (Makulska 2012: 180).

Poziom wykształcenia w znacznym stopniu warunkuje pozycję pracowników na rynku pracy. Komisja Europejska wykazała, iż w latach 2008–2010 absolwenci szkół wyższych byli bardziej odporni na kryzys (European Commission 2011: 12–13). W tabeli 1 przedstawiono stopę bezrobocia, jaka ukształtowała się w państwach członkowskich UE w 2019 i 2020 r. Ogólna struktura osób bezrobotnych według poziomu wykształcenia nie zmieniła się na skutek kryzysu wywołanego pandemią COVID-19. W 2020 r.

w większości krajów UE odnotowano wzrost stopy bezrobocia wśród osób z wykształceniem wyższym. Wyjątek stanowi Grecja i Włochy, w których poziom wskaźnika spadł kolejno o 0,1 i 0,5 pp., a we Francji, Polsce oraz Słowenii stopa bezrobocia pozostała taka sama. Średnio w UE największy wzrost analizowanego wskaźnika nastąpił w grupie osób z wykształceniem podstawowym, a przeciętny przyrost bezrobocia w pozostałych poziomach wykształcenia (tj. średnim/zawodowym oraz wyższym) był zbliżony. Warto podkreślić, że rozkład bezrobocia według poziomu wykształcenia potwierdza, iż nadal osoby po studiach mają względnie mniejsze problemy ze znalezieniem pracy.

Tabela 1. Stopa bezrobocia według poziomu wykształcenia w krajach UE w latach 2019–2020 (ludność w wieku 25–64 lat) [%]

Table 1. Unemployment rate (of the population aged 25–64) by education level in EU countries in 2019–2020 [%]

Kraj	Wykształcenie					
	podstawowe		średnie, zawodowe		wyższe	
	2019	2020	2019	2020	2019	2020
Czechy	10,2	9,6	1,6	2,2	1,0	1,4
Austria	10,0	11,7	3,6	4,5	2,8	3,2
Belgia	10,4	10,7	4,6	4,9	2,9	3,2
Niemcy	7,7	8,2	2,6	3,1	1,8	2,5
Dania	6,2	7,2	3,5	4,2	4,1	4,1
Hiszpania	18,9	20,0	12,7	14,5	8,1	9,5
Estonia	7,8	10,4	4,6	6,6	2,6	4,7
Finlandia	10,7	11,9	6,2	7,3	3,9	4,2
Francja	13,5	11,8	7,9	7,4	4,7	4,7
Grecja	20,0	18,8	18,8	17,4	11,6	11,5
Węgry	8,1	10,0	2,5	3,5	1,4	1,7
Irlandia	6,9	6,4	4,8	5,3	2,9	3,7
Włochy	12,8	11,9	8,0	7,2	5,6	5,1
Litwa	17,3	21,4	8,0	10,5	2,8	4,1
Luksemburg	5,5	8,0	5,2	4,8	3,9	4,6
Łotwa	11,0	16,3	7,0	8,7	3,6	5,2
Holandia	4,2	4,6	2,8	2,7	2,1	2,4
Polska	8,2	8,2	3,0	2,8	1,8	1,8
Portugalia	6,4	6,2	5,8	6,6	4,8	5,1
Słowacja	27,9	27,5	4,4	5,6	2,3	3,3
Słowenia	9,1	9,7	4,4	4,9	3,0	3,0
Szwecja	14,1	18,5	3,8	4,7	3,5	4,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Baza danych OECD...*

Zarządzanie kryzysowe w gospodarce obejmuje proces, w którym organy władzy publicznej prowadzą działania w stanie ryzyka i pod presją, wykorzystując zasoby oraz angażując do współpracy wyspecjalizowane organizacje i instytucje, aby: diagnozować, opracowywać i realizować plany działania (o charakterze odbudowującym, profilaktycznym, innowacyjnym, rozwojowym), minimalizować straty, zapobiegać eskalacji, naprawiać skutki kryzysu, a także zapewnić w przyszłości stabilizację i rozwój (Walas-Trębacz, Ziarko 2010: 83–107). Działania te są realizowane z wykorzystaniem różnorodnych narzędzi/instytucji, w tym: organów władzy publicznej, organów dyplomatycznych i konsularnych, organizacji pozarządowych, ugrupowań integracyjnych, instytucji formalnych (prawa, polityki) i nieformalnych (kultura, morale narodowe) oraz różnych podmiotów odpowiedzialnych za istnienie i rozwój podstawowych obszarów funkcjonalnych państwa (tj. zdrowia, bezpieczeństwa, nauki i edukacji etc.). Organy Unii Europejskiej w sytuacji pogorszenia koniunktury państw członkowskich podejmują działania w kierunku szeroko pojętego zarządzania kryzysowego, w tym także w sektorze nauki. Szkolnictwo wyższe wpisuje się swoimi właściwościami w obszary działań i wsparcia, jakie są podejmowane w procesie zarządzania kryzysowego, a także pokrywa się z kluczową ideą przyświecającą strategii antykryzysowej – tj. *zabezpieczeniem i odbudową*.

4. Wybrane działania UE w zakresie wsparcia szkolnictwa wyższego

Wszystkie kraje UE są częścią Europejskiego Obszaru Szkolnictwa Wyższego (EOSW). W celu wyjścia z kryzysu i poprawy sytuacji gospodarczej państw członkowskich UE stosuje strategiczne działania zmierzające do synergii EOSW i Europejskiego Obszaru Badawczego, a tym samym do zacieśnienia współpracy pomiędzy sektorem edukacji, badań i innowacji. Instytucje szkolnictwa wyższego w Europie są zatem centralnym elementem europejskiego obszaru edukacji oraz europejskiej przestrzeni badawczej. Komisja, zmierzając do zapewnienia pełnej synergii, zobowiązała się zapewnić wsparcie w procesie tworzenia ram polityki, usprawniając kooperację transnarodową. Wykorzystała przy tym doświadczenia stowarzyszeń europejskich szkół wyższych wybranych w ramach programu *Erasmus+*, wspieranych również przez program *Horyzont 2020*. Transformacja instytucji szkolnictwa wyższego w Europie zmierza w kierunku tzw. *włączenia i otwartości* (*Komunikat Komisji...* 2020: 23).

Na podstawie danych zaprezentowanych w tabeli 1 nie można jednoznacznie wskazać, iż osoby z wykształceniem wyższym okazały się najbardziej odporną grupą pracowników w Europie podczas pierwszej fali kryzysu związanego z COVID-19. Na zmiany stóp bezrobocia wpływa wiele elementów, np. struktura gospodarcza czy stopień, w jakim sektory zostały dotknięte spowolnieniem gospodarczym (European Commission 2011: 12). Innym czynnikiem jest niedopasowanie kwalifikacji do potrzeb rynku pracy. W celu monitorowania danych rozbieżności i wyjaśnienia przyczyn niedopasowania umiejętności na rynku pracy UE opracowała różnorodne instrumenty prognozowania potrzeb w sferze umiejętności, w tym: *Europejski Monitor Wolnych Stanowisk Pracy* (zbierający informacje o wolnych miejscach pracy i napięciach w krótkim okresie), *CEDEFOP* (długoterminowe prognozy), *Eurofound*, a także *Sektorowe Rady ds. Kompetencji*. Instytucje szkolnictwa wyższego stoją w obliczu ogromnego wyzwania, jeśli chodzi o modernizację efektów kształcenia i dopasowanie kompetencji do potencjału, potrzeb i wyzwań współczesnego świata. Odpowiedzią na potrzebę inwestycji w rozwój kompetencji i ich standaryzacji jest *Jednolity System Jakości Kształcenia*, którego tworzenie zostało zapoczątkowane Deklaracją Bolońską oraz kontynuowane za pośrednictwem EOSW.

Tendencje zmian EOSW, w zależności od kraju, znacznie różnią się pod względem liczby studentów czy też współczynnika skolaryzacji. Od początku istnienia EOSW liczba studentów nieustannie rośnie, a w 2016/17 przekroczyła 38 mln, z czego 56,4% stanowili studenci I stopnia (tj. studiów licencjackich). Na podstawie danych KE można stwierdzić, iż w krajach EOSW liczba instytucji szkolnictwa wyższego znacznie wzrosła (z 3009 uczelni w roku akademickim 1999/2000 do 3537 w roku 2018/2019). Wydatki instytucji szkolnictwa wyższego w przeliczeniu na ekwiwalent pełnego czasu pracy w okresie 2009–2014 wykazywały tendencję rosnącą, a w latach 2014–2016 r. uległy zmniejszeniu. Mediana wydatków publicznych (w relacji do PKB) na szkolnictwo wyższe w 2016 r. wyniosła 0,95% w całym EOSW. Według danych za 2016 r. największy udział środków przeznaczanych na szkolnictwo wyższe w PKB został odnotowany w: Norwegii (2,1%), Szwecji (1,9%), Finlandii (1,8%), Austrii (1,8%), Holandii (1,8%) oraz Turcji (1,8%). Natomiast ogólny rozkład udziału danych wydatków publicznych w PKB znajdował się w przedziale między 2,1% a 0,3%, przy czym najniższy odsetek miała Litwa (European Commission, EACEA, Eurydice 2020: 25–27).

Komisja Europejska, aby podnieść poziom kształcenia i szkoleń obywateli europejskich oraz rozwinąć ich poczucie przynależności do UE, określiła ramy *europejskiego obszaru edukacji*. Rozwój w perspektywie

strategii UE ma swój potencjał we wzroście jakości, mobilności, współpracy, umiędzynarodowieniu instytucji szkolnictwa wyższego, a także transformacji cyfrowej i ekologicznej. Aby tego dokonać, konieczne jest zaangażowanie władz i instytucji krajowych oraz pomoc w ramach polityki i instrumentów budżetowych m.in. Unii Europejskiej. Do głównych funkcji i działań UE w obszarze wsparcia krajów członkowskich w realizacji postawionych celów – w tym stymulowania antykryzysowych i rozwojowych właściwości instytucji szkolnictwa wyższego – należy zaliczyć (*Komunikat Komisji...* 2010: 5–6; *Komunikat Komisji...* 2011: 3–19; *Komunikat Komisji...* 2013: 2–17; ENQA i inni 2015: 6–27; *Komunikat Komisji...* 2018: 3–19; *Komunikat Komisji...* 2020: 3–19; *Komunikat Komisji...* 2020a: 1–25; European Commission 2021: 1–2):

- monitorowanie – w tym: mechanizmy sprawozdawczości i zarządzania zawarte w strategii *Europa 2020* z uwzględnieniem zaleceń dla poszczególnych krajów; narzędzie *U-Multirank*²; *unijna panorama umiejętności* (w inicjatywie *Nowe umiejętności i zatrudnienie*); *tablica wyników mobilności studentów*; ulepszanie danych w sferze mobilności zawodowej i edukacyjnej szkolnictwa wyższego oraz wspieranie opracowania rejestru europejskiego szkolnictwa wyższego (KE we współpracy z Eurostatem);
- finansowanie – w zakresie programów edukacyjnych i badań naukowych m.in. poprzez wieloletnie ramy finansowe (w okresie finansowania 2014–2020 budżet UE na szkolenia edukacyjne i kształcenie wyniósł 33,99 mld EUR, z czego ok 76,3% pochodziło z EFS, a na badania naukowe i innowacje planowano przeznaczyć 43,87 mld EUR, w tym ok. 94% z EFRR) (*European Structural...*);
- promowanie mobilności – w tym także ich ulepszenie w programach *Europejskiego Systemu Transferu i Akumulacji Punktów (ECTS)*; *Erasmus Masters Degree Mobility Scheme* (przy wsparciu europejskiego instrumentu gwarancji kredytów studenckich); *europejskie ramy kariery naukowej*;
- działania na rzecz wzrostu innowacyjności szkolnictwa wyższego, umacniania współpracy z przedsiębiorstwami i wspierania absolwentów na rynku pracy – *Horyzont 2020*; *Europejski Instytut Innowacji i Technologii (EIT)*; projekty międzynarodowe pt. *Sojusze na rzecz wiedzy*; Programy MSCA – *Działania Marii Skłodowskiej-Curie* (w tym: sieci doktoranckie MSCA, stypendia podoktorskie MSCA, wymiany pracow-

² Narzędzie *U-Multirank* umożliwia profilowanie instytucji szkolnictwa wyższego ze względu na dydaktykę, badania, transfer wiedzy, orientację międzynarodową i rozwój regionalny. Więcej w: *U-Multirank...*

- ników MSCA, MSCA COFUND, MSCA i obywatele); *Inicjatywa na rzecz zatrudniania ludzi młodych*; projekt *Młodość w drodze*;
- pomoc w wytyczaniu obszarów kluczowych dla zapewnienia jakości szkolnictwa wyższego – zbiór ESG, tj. *Standardy i wytyczne dotyczące zapewniania jakości w Europejskim Obszarze Szkolnictwa Wyższego; Ramy jakości dla staży*;
 - wspieranie procesu umiędzynarodowienia europejskiego szkolnictwa wyższego – strategia *Europejskie szkolnictwo wyższe na świecie; Program Erasmus+* (w tym także *Jean Monnet, Erasmus Mundus* i związane z nim programy wspólnego kształcenia, m.in. *European Master Global Studies, Erasmus Mundus Joint Master Degrees*);
 - promowanie cyfryzacji – poprzez rozwój nowych programów nauczania w szkolnictwie wyższym w zakresie inżynierii i technologii informacyjno-komunikacyjnych; synergii programów *Erasmus+, Horyzont Europa, Cyfrowa Europa*; instrument *Łącząc Europę; EIT Digital* (w tym: *EIT Digital Doctoral School, EIT Digital Master School*); *Europejska eCard* (europejska elektroniczna legitymacja studencka); *Europejski Certyfikat Kompetencji Cyfrowych*; klasyfikacja ESCO; inicjatywy pilotażowe otwartej nauki w instytucjach szkolnictwa wyższego; *Europejska platforma edukacji cyfrowej* (w planie na lata 2021–2027 ma dotyczyć: e-uczenia, mobilności mieszanej, kampusów wirtualnych i wymiany najlepszych praktyk między instytucjami szkolnictwa wyższego na wszystkich poziomach wśród studentów, nauczycieli i badaczy); *Plan działania w dziedzinie edukacji cyfrowej na lata 2021–2027* – w tym inicjatywy ukierunkowane na rozwój zdolności innowacyjnych instytucji szkolnictwa wyższego oparte na *HEInnovate*; staże *Cyfrowe możliwości*;
 - wspieranie transformacji ekologicznej – poprzez inicjatywy takie jak: *Edukacja dla koalicji klimatycznej* (od 2020 r.) lub *edukacja na rzecz zrównoważenia środowiskowego* (2021 r.) itp.

Monitorowanie zmian na rynku pracy i uwarunkowań funkcjonowania instytucji szkolnictwa wyższego może być zarówno narzędziem wspomagającym proces rozwoju uczelni, wsparcia absolwentów, jak i instrumentem wykrywania negatywnych trendów czy prognoz społeczno-gospodarczych. Reasumując, trzeba zaznaczyć, że aby instytucje szkolnictwa wyższego efektywnie pełniły funkcję edukacyjno-naukową, w tym pośrednio antykryzysową, powinny korzystać ze wsparcia UE, która jednocześnie swoimi działaniami odsłania obszary istotne z punktu widzenia diagnozy i prawidłowego rozwoju sektora nauki, a w konsekwencji dalszych losów gospodarki.

Rada Europejska (w konkluzjach z 14.12.2017 r.) zaapelowała do państw członkowskich oraz Komisji i Rady, aby pracowały nad wzmoc-

nieniem strategicznych partnerstw między instytucjami szkolnictwa wyższego UE. Jednocześnie rekomendowała, aby do 2024 r. promować wyznaczenie około dwudziestu *Uniwersytetów Europejskich*, które byłyby oparte na oddolnych sieciach uczelni z całej UE, co zwiększy międzynarodową konkurencyjność europejskich uczelni oraz umożliwi studentom zdobywanie dyplomów w trybie łączenia studiów w kilku państwach członkowskich (*Konkluzje Rady...* 2017: 3; *Konkluzje Rady...* 2021: 4). Idea sieci uniwersytetów została zapoczątkowana przemówieniem Prezydenta Francji Emmanuela Macrona w paryskim Uniwersytecie Sorbony (2017 r.). Po raz pierwszy KE wykorzystwała ten pomysł w ramach programu *Erasmus+* na lata 2014–2020 (Dz.U.UE L.2013.347.50: 57–58).

Badanie DG EAC – *European Universities Initiative* z 2020 r. – wykazało, iż ponad 60% instytucji szkolnictwa wyższego uważa, że przynależność do sieci Uniwersytetów Europejskich okazała się pomocna w radzeniu sobie z wdrażaniem nowych rozwiązań, narzędzi IT i sposobów współpracy. Około 80% podzieliło się dobrymi praktykami w zakresie nowego trybu pracy. W przybliżeniu 96% instytucji uważa, że w pełni operacyjny Uniwersytet Europejski lepiej przygotowałby uczelnie do stawienia czoła pandemii. Niemal 60% uczelni zaczęło łączyć kursy online lub MOOC. Większość uczelni (90%) poparła także nową formułę mieszania formatów mobilności w ramach programu *Erasmus+* (tj. krótkie formy fizyczne oraz mobilność wirtualna) (European Commission 2020: 1–2). Ważną kontynuacją idei łączenia jest także sojusz YUFE (*Young Universities for the Future of Europe*). Podsumowując, należy stwierdzić, że rozwój partnerstw uniwersyteckich zyskuje coraz bardziej na znaczeniu, a UE podkreśla wartość, jaką przynosi integracja online wewnątrz środowisk akademickich.

W nowej perspektywie na lata 2021–2027 wzmocniono podejście urzędywistnienia (do 2025 r.) europejskiego obszaru edukacji i zintegrowania go z *Next Generation EU*³ oraz długoterminowym budżetem UE.

5. Miejsce szkolnictwa wyższego w strategii i programach UE

Po zakończeniu okresu realizacji Strategii Lizbońskiej w 2010 r. jej funkcje przejęła strategia *Europa 2020*. Nowa strategia stanowiła odpowiedź na ogólnoeuropejski kryzys gospodarczy, w której wyznaczono

³ *Next Generation EU* – tymczasowy instrument UE służący odbudowie społeczno-gospodarczych szkód wywołanych pandemią COVID-19. Więcej w: *European Commission* 2021a.

trzy główne priorytety rozwoju: inteligentny, zrównoważony i sprzyjający wyłączeniu społecznemu (*Komunikat Komisji...* 2010: 2–5).

Jak wynika z treści komunikatu Komisji Europejskiej, „W strategii *Europa 2020* (...) edukacja, w szczególności szkolnictwo wyższe związane z badaniami naukowymi i innowacyjnością, odgrywa kluczową rolę w rozwoju indywidualnym i społecznym, kształcąc wysoko wykwalifikowanych pracowników oraz aktywnych obywateli (...). Instytucje szkolnictwa wyższego są zatem kluczowymi partnerami w realizacji strategii Unii Europejskiej, która ma doprowadzić do wyjścia z kryzysu i utrzymania wzrostu gospodarczego” (*Komunikat Komisji...* 2011: 2).

Po wybuchu pandemii COVID-19 instytucje szkolnictwa wyższego jako podmioty tzw. *kwadratu wiedzy* (edukacja, innowacje, badania naukowe oraz usługi dla społeczeństwa) odgrywają zasadniczą rolę w przyspieszaniu odbudowy i zrównoważonego rozwoju w Europie, pomagając sektorom edukacji, badań i rynkowi pracy korzystać z przepływu talentów (*Komunikat Komisji...* 2020, 12–13).

Najsilniejsze znaczenie instytucji szkolnictwa wyższego w procesie rozwoju i wyjścia z kryzysu wyłania się w programach ramowych, w tym szczególnie w programie *Horyzont 2020* (wraz z *działaniami „Maria Skłodowska-Curie”* i *Europejskim Instytutem Innowacji i Technologii – EIT*) oraz w programie *Erasmus +*.

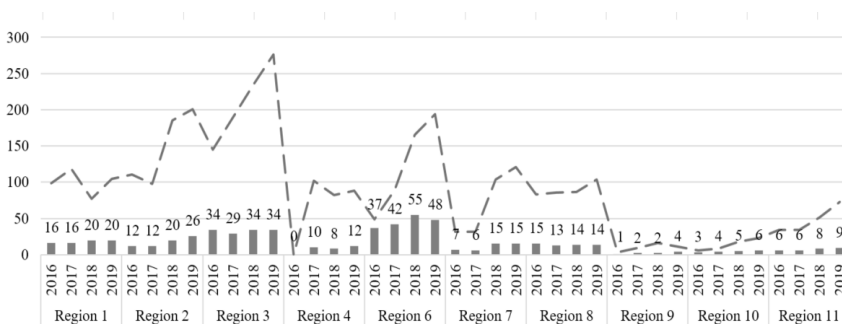
Warto podkreślić, że na okres 2014–2020 zwiększono budżet dla programu *Erasmus+* o 40% (do 14,7 mld EUR), co dało możliwość studiowania i zdobywania doświadczenia zawodowego lub odbywania wolontariatu w innym państwie ponad czterem milionom Europejczyków (*Komisja Europejska...* 2014: 66). Jednym z celów *Erasmus+* w latach 2014–2020 było promowanie zrównoważonego rozwoju w dziedzinie szkolnictwa wyższego i wpływanie na realizację celów strategii UE na rzecz młodzieży. Do innych priorytetów należało także wniesienie wkładu w strategię *Europa 2020* (na rzecz wzrostu, zatrudnienia, równości społecznej oraz włączenia społecznego), a także realizacja celów ET2020, strategicznych ram UE na rzecz kształcenia i szkolenia (*Erasmus+...*). Na wykresie 1 przedstawiono dynamikę aktywności w zakresie budowania potencjału w szkolnictwie wyższym przez program *Erasmus+* w wybranych krajach.

Program *Erasmus+* jest istotną częścią regionalnej współpracy UE na całym świecie, a od 2014 r. mogą w nim uczestniczyć kraje z całego świata. Największy wskaźnik sukcesu kwalifikacji wniosków w szkolnictwie wyższym w 2016 r. i 2018 r. odnotowały kraje azjatyckie, w 2017 r. region RPA, a w 2019 r. państwa Bliskiego Wschodu. Współczynnik kwalifikowalności projektów współpracy szkolnic-

twą wyższego rośnie, a w analizowanym okresie był najwyższy w krajach azjatyckich i południowego regionu Morza Śródziemnego (zob. wykres 1).

Programy budowania potencjału szkolnictwa wyższego UE zmagają się do modernizacji, dostępności i internacjonalizacji szkolnictwa wyższego w krajach partnerskich. Bazują one na sukcesie programów *Tempus*, *Alfa* i *Edu-link*. Projekty budowania potencjału mogą być krajowe lub wielonarodowe, wśród których wyróżnia się projekty (*Capacity-building projects...*):

- 1) wspólne – zmagające się do poprawy zarządzania, programów nauczania i wzmocnienia relacji między systemami szkolnictwa wyższego (są skierowane do organizacji);
- 2) strukturalne – ich celem jest modernizacja polityk, promowanie reform w szkolnictwie wyższym, zarządzanie i wzmacnianie relacji sieciowych między instytucjami szkolnictwa wyższego a otoczeniem społeczno-gospodarczym.

Wykres 1. Budowanie potencjału w szkolnictwie wyższym: Erasmus +

Chart 1: *Erasmus+ Capacity Building in Higher Education*

Legenda: — — — Kwalifikujące się wnioski (otrzymane) ■■■■ — Kwalifikujące się wnioski (wybrane do finansowania). Region 1 – Bałkany Zachodnie, Region 2 – kraje Partnerstwa Wschodniego, Region 3 – kraje południowo-śródziemnomorskie, Region 4 – terytorium Rosji (uznane przez prawo międzynarodowe), Region 6 – Azja, Region 7 – Azja Środkowa, Region 8 – Ameryka Łacińska, Region 9 – Bliski Wschód (Iran, Irak, Jemen), Region 10 – region RPA, Region 11 – kraje AKP. Szczegółowa lista państw w: *Budget Allocation...*

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Capacity Building in the field...*

Strategiczne ramy europejskiej współpracy w dziedzinie kształcenia i szkolenia (ET 2020), inicjatywy europejskiego obszaru edukacji i reformy krajowe ułatwiły dostosowanie się do warunków kryzysu COVID-19. Podczas podejmowania działań na rzecz odbudowy i zwiększenia

szenia odporności polityka UE skoncentrowała się na człowieku – od edukacji na poziomie podstawowym aż do szkół wyższych i uczenia pozaformalnego. Do osiągnięć europejskiej współpracy w dziedzinie kształcenia i szkoleń na poziomie szkolnictwa wyższego należy zaliczyć (*Komunikat Komisji...* 2020: 1–3):

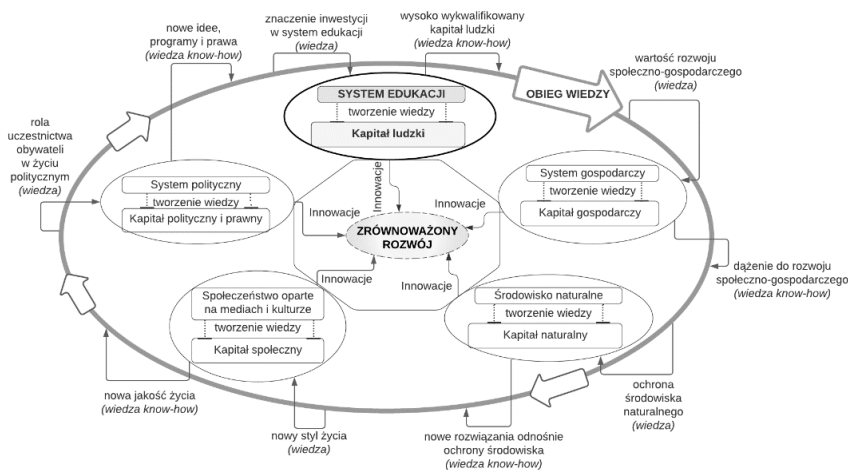
- wysoki odsetek osób z wykształceniem wyższym w wieku 30–34 lat – w 2019 r. 40,3% (cel *Strategii 2020*: 40%);
- wskaźnik zatrudnienia niedawnych absolwentów w wieku 20–34 lat – biorąc pod uwagę, iż cel to 82%, w 2019 r. poziom wyniósł 80,9%, w tym 85,5% stanowili absolwenci szkół wyższych;
- względnie większy udział kształcących się dorosłych na wyższym poziomie edukacji w wieku 25–64 lat – ogólny cel to 15%, w 2019 r. udział dorosłych w uczeniu się stanowił 10,8%, w tym: 4,3% ISCED 0–2, wykształcenie niskie; 8,8% ISCED 3–4, średnie; 19,0% ISCED 5–8, wyższe.

Punktem wyjścia do dalszej analizy znaczenia instytucji szkolnictwa wyższego i działań w sytuacjach kryzysowych powinno być głębsze studium europejskiego obszaru szkolnictwa wyższego, wyróżnionych działań, programów, narzędzi UE, negocjacji wieloletnich ram finansowych, umowy partnerstwa podczas programowania perspektyw finansowych oraz docelowo powstałych programów i efektów realizacji poprzednich, co nie jest możliwe do zaprezentowania w niniejszym opracowaniu z uwagi na ograniczenia objętościowe.

6. Znaczenie transferu wiedzy w rozwoju i kryzysie

Zasadniczo programy UE wspierają inny rodzaj polityki i inną grupę beneficjentów, jednak wyróżnia się przekrojowe obszary priorytetowe, które mogą otrzymać finansowanie z kilku programów. Priorytety programów UE (w tym przekrojowe obszary planowanego budżetu na lata 2021–2027) i ich beneficjenci nawiązują do sfer, na które składają się systemy modelu pięciokrotnej helisy (zob. ryc. 1).

Dynamiczne zmiany europejskich rynków pracy XXI w. dokonują się z powodu transformacji cyfrowej i ekologicznej, rozwoju technologicznego, restrukturyzacji gospodarki, zmian w jakości życia oraz społeczno-gospodarczych skutków kryzysów. Rodzi to potrzebę uelastyczenia możliwości i form uczenia się na wszystkich etapach życia oraz we wszystkich dyscyplinach i sektorach – podstawowymi czynnikami w procesie, który może tego dokonać, są wiedza i informacja.

Ryc. 1. Obieg wiedzy w modelu Quintuple Helix (wpływ edukacji na zrównoważony rozwój)

Fig. 1. Knowledge circulation in the Quintuple Helix model (impact of education for sustainable development)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Carayannis, Barth, Campbell 2012: 7.

System edukacji, szczególnie na wyższych poziomach, pełni funkcję ośrodków wiedzy, know-how i uczenia się, decyduje o jakości strumieni nowej wiedzy oraz kształtuje aktywnych obywateli (dla sfery ekonomicznej, ekologicznej, społecznej i politycznej) – wszystko to ewoluuje w obiegu społeczno-gospodarczym, zyskując nowe wartości i rozwiązania. Instytucje szkolnictwa wyższego mogą stanowić narzędzie do walki z negatywnymi skutkami kryzysów, napędzać rozwój gospodarczy, zapewniać innowacyjne środowisko oraz wspierać otwartą wymianę wiedzy, pracowników i know-how. Efektem przepływów wiedzy w zaprezentowanym modelu (ryc. 1) jest osiągnięcie zrównoważonego rozwoju gospodarczego. Możliwe jest to dzięki strumieniom wiedzy zasilanym przez system edukacji, a także efektem absorpcji i tworzenia nowych strumieni know-how przez pozostałe cztery obszary helisy.

Alternatywną odsłoną analizy przepływów wiedzy jest sytuacja, w której punktem wyjścia jest stan nierównowagi gospodarczej, a ściślej mówiąc, kryzys. Aby poprawić tę sytuację, potrzebne są jednocześnie źródła wiedzy i jej swobodny przepływ, a także skoordynowane działania gospodarcze w pięciu wyróżnionych obszarach, które prowadziłyby do wymiernych efektów w postaci innowacyjnych rozwiązań.

Autonomiczny impuls rozwoju analizowanych obszarów helisy jest zachwiany w okresie dekoniunktury gospodarczej, zatem niezbędne są

działania i narzędzia naprawcze. Instrumenty antykryzysowe mogą być tworzone bezpośrednio przez instytucje wchodzące w skład helisy, ale również w sposób pośredni, np. przez ugrupowania integracyjne i ich strategię wsparcia. Dlatego też zasadne jest stwierdzenie, iż programy pomocowe UE są istotnymi narzędziami wsparcia instytucji tworzących ład gospodarczy kraju. Ze względu na priorytety, jakimi kieruje się UE po wybuchu pandemii COVID-19, należałoby zwrócić szczególną uwagę na strategię i programy, których potencjał będzie budował i wzmacniał kapitał ludzki. Stąd wyróżnia się wątek uczelni wyższych jako narzędzia do walki z kryzysem (zachowując jednocześnie długookresową perspektywę spodziewanych rezultatów).

Aby osiągnąć zrównoważony rozwój (SDG), UE rozbiła działania na 17 celów, wśród których sferę nauki reprezentuje cel zwany *Dobłą jakością edukacji*. Zawarte są w nim elementy związane z: edukacją podstawową, szkolnictwem wyższym, kształceniem dorosłych oraz umiejętnościami cyfrowymi. Głównym wskaźnikiem wykorzystywanym do monitorowania rezultatów w zakresie szkolnictwa wyższego jest odsetek osób z wykształceniem wyższym w ludności w wieku od 25 do 34 lat. Według danych za lata 2014–2020 ogólny cel w obszarze edukacji został oceniony pozytywnie i KE określiła go jako *umiarkowany postęp*, w tym szkolnictwo wyższe zostało zaklasyfikowane do kategorii *znacznego postępu* w realizacji celu zrównoważonego rozwoju UE, gdyż w 2020 r. wskaźnik osób z wykształceniem wyższym był na poziomie 40,2% i jest na dobrej drodze do celu wyznaczonego w 2030 r., czyli 45%. Z kolei najslabiej wypadły umiejętności cyfrowe, wykazujące *niewystarczający postęp* – tj. umiarkowane oddalenie od celu, oraz udział kształcenia dorosłych (znaczne oddalenie od celu) (*Sustainable development... 2021*: 113–124).

7. Podsumowanie

Szkolnictwo wyższe wyposażone jest we właściwości charakterystyczne dla działań podejmowanych w procesie zarządzania kryzysowego, kwalifikuje się do priorytetowych obszarów wsparcia, a także koresponduje z kluczową ideą strategii antykryzysowej – tj. *zabezpieczeniem i odbudową*. Instytucje kształcące na poziomie wyższym mogą być traktowane jako instrument walki z kryzysem ze względu na: elastyczność form przekazywania wiedzy (mobilność, e-nauka, współpraca), narzędzia śledzenia trendów kompetencji i wsparcia absolwentów (np. klasyfikacja ESCO, monitorowe sytuacji na rynku pracy lub inicjatywy na

rzecz zatrudnienia absolwentów), a także efekty działalności dydaktyczno-naukowej (m.in. poprzez dostarczanie innowacyjnych rozwiązań czy budowanie zasobu pracowników lepiej radzących sobie na rynku pracy). Jednymi z silniejszych trendów, jakie można zaobserwować w stosunku do szkolnictwa wyższego w strategii UE, są: poprawa jakości, mobilność, współpraca, umiędzynarodowienie oraz dostosowywanie do transformacji cyfrowej i ekologicznej.

Unia Europejska wspiera działaniami instytucje szkolnictwa wyższego, odsłaniając funkcje niezbędne dla stabilności systemu szkolnictwa wyższego i społeczno-gospodarczego, a także realizacji celu zrównoważonego rozwoju. Inwestycje w wiedzę i edukację, w tym szczególnie w szkolnictwo wyższe, nie są zatem działaniem doraźnym, lecz silną strategią zmierzającą do uregulowania i zabezpieczenia gospodarki, łagodzenia skutków przyszłych kryzysów, a także rozwoju.

Literatura

- Baza danych OECD, <https://data.oecd.org/unemp/unemployment-rates-by-education-level.htm> (dostęp: 08.2021).
- Budget Allocation per Region: Erasmus+*, https://wayback.archive-it.org/12090/20210120141203mp_/https://eacea.ec.europa.eu/sites/eacea-site/files/3_budget_allocation_per_region_2020.pdf (dostęp: 14.11.2021).
- Capacity Building in the field of Higher Education*, https://www.eacea.ec.europa.eu/grants/2014-2020/erasmus/capacity-building-field-higher-education-2020_en (dostęp: 14.11.2021).
- Capacity-building projects in the field of higher education*, <https://erasmusplus.org.ua/en/erasmus/ka2-cooperation-for-innovation-and-good-practices/capacity-building.html> (dostęp: 12.11.2021).
- Carayannis E.G., Barth T.D., Campbell D.F., 2012, *The Quintuple Helix innovation model. Global warming as a challenge and driver for innovation*, „Journal of Innovation and Entrepreneurship”1(1), DOI: 10.1186/2192-5372-1-2.
- ENQA, ESU, EUA, EURASHE, EI Research Institute, BUSINESSEUROPE, EQAR, 2015, *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG)*, Brussels, Belgium.
- Erasmus+ (2014-2020)*, https://www.eacea.ec.europa.eu/grants/2014-2020/erasmus_en (dostęp: 12.11.2021).
- European Commission, 2011, *Commission Working Document on recent developments in European high education systems. Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Supporting growth and jobs – an agenda for the modernisation of Europe's higher education systems*, COM(2011) 567 final, SEC(2011)1063 final, Brussels.
- European Commission, 2013, *High Level Group on the Modernisation of Higher Education. Report to the European Commission on Improving the Quality of Teaching*

- and Learning in Europe's Higher Education Institutions*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, DOI: 10.2766/42468.
- European Commission, 2018, *Peer counselling – A new element in the ET2020 toolbox. Information note*, Brussel, https://ec.europa.eu/education/content/peer-counselling-new-element-et2020-toolbox-0_pl (dostęp: 12.07.2021).
- European Commission, 2020, *Coronavirus – European Universities Initiative impact survey results*, https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/resources/documents/coronavirus-european-universities-initiative-impact-survey-results_pl (dostęp: 14.07.2021).
- European Commission, 2021, *Marie Skłodowska-Curie actions 2021-2027*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, DOI: 10.2766/128028.
- European Commission, 2021a, *The EU's 2021–2027 long-term Budget and Next Generation EU. Facts and Figures*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, DOI: 10.2761/808559.
- European Commission, EACEA, Eurydice, 2020, *The European Higher Education Area in 2020. Bologna Process Implementation Report*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, DOI : 10.2797/756192.
- European Structural and Investment Funds. 2014–2020 Cohesion Policy Overview*, https://cohesiondata.ec.europa.eu/2014-2020_cohesion_overview (dostęp: 17.11.2021).
- Haller A.P., 2012, *Concepts of Economic Growth and Development. Challenges of Crisis and of Knowledge*, „Economy Transdisciplinarity Cognition”, Vol. 15, Issue 1, 66–71.
- International Standard Classification of Education ISCED 2011*, 2012, UNESCO Institute for Statistics, Canada.
- Komunikat Komisji – Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, 2010, KOM(2010) 2020 wersja ostateczna.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. Działania na rzecz Wzrostu Gospodarczego i Zatrudnienia - Plan Modernizacji Europejskich Systemów Szkolnictwa Wyższego*, 2011, KOM(2011) 0567 wersja ostateczna.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów w sprawie utworzenia europejskiego obszaru edukacji do 2025 r.*, 2020, COM(2020) 625 final.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów w sprawie Planu działania w dziedzinie edukacji cyfrowej*, 2018, COM(2018) 22 final.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. Plan działania w dziedzinie edukacji cyfrowej na lata 2021-2027. Nowe podejście do kształcenia i szkolenia w epoce cyfrowej*, 2020a, COM(2020) 624 final.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. Europejskie szkolnictwo wyższe na świecie*, 2013, COM(2013) 499 final.
- Konkluzje Rady Europejskiej z dnia 14 grudnia 2017 r.* (dok. EUCO 19/1/17 REV 1).
- Konkluzje Rady w sprawie inicjatywy Uniwersytety Europejskie – łączenie szkolnictwa wyższego, badań, innowacji i społeczeństwa: ku nowemu wymiarowi europejskiego szkolnictwa wyższego z dnia 17 maja 2021 r.* (2021/C 221/03).

- Makulska D., 2012, *Kluczowe czynniki rozwoju w gospodarce opartej na wiedzy*, „Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH”, nr 88, 169–193.
- OECD, 1999, *The Future of the Global Economy: Towards a Long Boom?*, OECD Publishing, Paris, DOI: 10.1787/9789264174016-en.
- OECD, 2015, *Frascati Manual 2015: Guidelines for Collecting and Reporting Data on Research and Experimental Development, The Measurement of Scientific, Technological and Innovation Activities*, OECD Publishing, Paris, DOI: 10.1787/9789264239012-en.
- Schumpeter J.A., 1960, *Teoria rozwoju gospodarczego*, PWN, Warszawa.
- Słownik grecko-polski*, 1960, red. Z. Abramowiczówna, t. II, Warszawa.
- Sustainable development in the European Union – Monitoring report on progress towards the SDGs in an EU context – 2021 edition*, 2021, Publications Office of the European Union, Luxembourg, DOI: 10.2785/195273.
- Thom R., 1990, *Kryzys i katastrofa*, tłum. S. Zakrzewski [w:] *O kryzysie. Rozmowy w Castel Gandolfo*, red. K. Michalski, Res Publica, Warszawa.
- U-Multirank Project*, <https://www.umultirank.org/about/u-multirank/the-project/> (dostęp: 15.11.2021).
- Walas-Trębacz J., Ziarko J., 2010, *Podstawy zarządzania kryzysowego, cz. 1: Zarządzanie kryzysowe w administracji publicznej*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków, <http://hdl.handle.net/11315/13786> (dostęp: 12.11.2021).

Higher Education Sector as an instrument to tackle crises (the European Union perspective)

Abstract

The purpose of the article is to analyse the actions of the European Union aimed at supporting higher education, which would lead to recovery from crises and achieving sustainable development. The article uses a descriptive-inductive method by analysing EU communications, regulations and programmes.

Crises have at least a dual nature of effects (positive and negative). It is worth emphasising that the tools to tackle a crisis should not be temporary, but should be used to enhance resilience and future development. Moreover, the priorities of EU programmes correspond with the values expressing the essence of the Quintuple Helix. Investment in higher education coincides with these characteristics, but its anti-crisis functions are often overlooked or marginalised. The key role of higher education institutions as a tool to tackle a crisis is included in the Europe 2020 Strategy, and the programmes developed on its basis for the education system are characterised by a commitment to *openness and inclusiveness*. Higher education corresponds with the indicated anti-crisis properties, at the same time constituting one of the key areas of EU support.

The added value of this article is the presentation of the role of investment in knowledge in crises and the importance of this process for the EU.

Key words: crisis, Higher Education, EU Programmes, Quintuple Helix

Edyta Majcher-Ociesa¹

**Marta Błąd, *Sto lat reform agrarnych w Polsce*,
Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019,
ss. 281**

W ostatnim czasie na rynku wydawniczym pojawiło się kilka artykułów (np. Zięba-Dąbrowska 2020) i książek (Leszczyński 2020; Kupczyk 2021; Meus, Chorążki 2018; *Z dziejów gminy Łoniów* [w druku]) dotyczących historii chłopów i dziejów gmin rolniczych. Na uwagę zasługują również czasopisma ukierunkowane na historię wsi, np. „Zeszyty Wiejskie” wydawane przez Uniwersytet Łódzki, czy „Chata” – przez Towarzystwo Kulturalno-Historyczne Gminy Gorzyce. Wszystkie te inicjatywy są szczególnie cenne, gdy weźmie się pod uwagę małe zainteresowanie tym tematem historyków, badaczy, dziennikarzy, naukowców. Po II wojnie światowej ukazało się kilka ważnych monografii na temat wsi i rolnictwa (*Historia chłopów polskich* 1980; Mieszczankowski 1983), wiele jednak problemów czeka na pogłębioną analizę, np. relacje między chłopstwem a ziemiaństwem w XIX i XX w. czy modernizacja wsi w XIX i XX w. Na rynku wydawniczym brakuje prac dotyczących reform rolnych i polityki państwa względem rolnictwa (Leszczyńska 2019: 121). Książka Marty Błąd pt. *Sto lat reform agrarnych w Polsce* wpisuje się w ten istotny, a zaniedbany nurt badawczy i jest kolejnym ważnym głosem w dyskusji na temat rolnictwa w XX w.

Autorka Marta Błąd zadała sobie ogromny trud przeanalizowania dwóch szerokich tematów badawczych: reform rolnych II Rzeczypospolitej i reformy rolnej z 1944 r. Podjęta problematyka jest złożona i wielokierunkowa, transformacje opisane w książce znacznie się różnią od siebie okolicznościami, sposobem przeprowadzenia oraz tłem. I z tego już po-

¹ Dr hab. Edyta Majcher-Ociesa, Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, ul. Uniwersytecka 17, 25-406 Kielce, e-mail: emajcher@ujk.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-2722-0543.

wodu warto zajrzeć do tej publikacji. Kolejnym atutem pracy są dane statystyczne zaprezentowane w 40 tabelach, które przedstawiają zmiany, jakie zaszły pod wpływem reform. Publikacja jest recenzowana. Książkę można podzielić na dwie części: opisową i statystyczną. Z opracowaniem danych statystycznych autorka świetnie sobie poradziła. Marta Bład jest ekonomistką. Wątpliwości budzi natomiast opis i nakreślone tło realizowanych reform. Znaczna część recenzji będzie dotyczyła właśnie „opisu”.

Uwagi metodologiczne i struktura pracy

Struktura pracy jest przejrzysta. Publikacja składa się z czterech rozdziałów poprzedzonych *Przedmową* i podsumowanych *Zakończeniem i wnioskami*. Do pracy dołączono bibliografię oraz indeks osobowy. Niestety zabrakło w niej spisu tabel. Pierwszy rozdział został zatytułowany *Wprowadzenie metodologiczne*. Dwa następne dotyczą kolejnych reform. Rozdział drugi nosi tytuł *Reformy agrarne Polski Odrodzonej*, trzeci – *Parcelacja ziemi i kolektywizacja w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, natomiast czwarty – *Przekształcenia państwowych gospodarstw rolnych w Trzeciej Rzeczypospolitej*. Likwidacja PGR-ów w latach 90. XX w. nie była reformą rolną, o czym wspominała autorka i z tego powodu należało ten temat potraktować nieco inaczej. Może na zasadzie „epilogu”.

Przedmowa (zamiast wstępu) nieco rozczarowuje. Można odnieść wrażenie, że we wstępie jest za dużo o odczuciach autorki, a za mało o temacie. Ważne informacje o treści i strukturze książki nie zostały w dostateczny sposób uwypuklone. Przykładowo autorka stwierdziła: „Postawiłam hipotezę, że reformy agrarne są powodowane głównie czynnikami społeczno-politycznymi, nie zaś ekonomicznymi” (s. 9). I jest to ważna teza, ale może czytelnikowi umknąć. W całej publikacji autorka próbuje udowodnić powyższą tezę, według mnie – z powodzeniem.

W *Przedmowie* autorka nawiązała do subiektywizmu i obiektywizmu historycznego. Historyk ma obowiązek w sposób obiektywny podchodzić do badanego tematu. Wywód powinien wyjaśnić zjawisko (a przeważnie problematyka badawcza jest zawiła, wielowątkowa i powiązana z innymi), a nie wzbudzać emocji (i tym różni się od dziennikarzy czy literatów). Obiektywizm osiąga się poprzez: korzystanie ze wszystkich dostępnych i znanych źródeł informacji, nieopowiadanie się po jednej ze stron oraz wycucie proporcji między elementami zjawiska. Nie sposób nie zgodzić się z autorką, która stwierdziła: „Ugruntowało się też we mnie przeświadczenie, że mimo starań o obiektywizm naukowy pracę badawczą naznacza pewien subiektywizm choćby w zakresie

wyboru przedmiotu badania” (s. 9). Ten niemile widziany w nauce historii subiektywizm został zaaprobowany przez autorkę poprzez dobór metody badawczej: „Zastosowane przeze mnie podejście do przedmiotu badań nie ma cech ciągłości, lecz jest punktowe. Podjęłam badanie procesu reform agrarnych nie tylko w prostej linii przyczynowo-skutkowej, ale stosując metodę nazwaną przeze mnie metodą patchworkową. Chodzi o zbieranie pewnych «kawałków» rzeczywistości społecznej – różnych problemów związanych, wprost lub pośrednio, ściśle lub mniej ściśle, z reformą” (s. 10). Niektórym czytelnikom już tu może zapalić się czerwone światło, ponieważ stosując subiektywny dobór „kawałków”, można udowodnić wszystko. Dalej autorka napisała: „Wybór tego sposobu narracji, choć może ona sprawiać wrażenie chaosu, był zabiegiem świadomym”. W przedmowie zabrakło wielu ważnych elementów m.in. charakterystyki struktury pracy, określenia stanu badań czy podstawy źródłowej pracy.

Pierwszy rozdział zatytułowany został *Wprowadzenie metodologiczne* i zawiera 6 podrozdziałów. Z pierwszego podrozdziału pt. *Ekonomia polityczna jako inspiracja i metodologiczna podstawa badań* dowiadujemy się o wadze ekonomii politycznej i o jej wpływie na pracę badawczą autorki. Również w zakończeniu autorka podkreśla znaczenie ekonomii politycznej: „Uważam, że ekonomia jest zawsze ekonomią polityczną i nie sposób analizować zmian gospodarczych bez uwzględnienia ich politycznego podłoża” (s. 251). W pracy można było ten wątek jeszcze wyeksponować, np. poprzez podrozdział na temat ziemian i chłopów w parlamencie czy zawarcia paktu lanckorońskiego lub szerzej – polityki państwa względem rolnictwa. Autorka zastanawia się, i słusznie, nad płaszczyzną językową w dwóch kolejnych podrozdziałach: *Refleksja o „reformie” jako „zmianie”* oraz *O pojęciu „ustroju rolnego” i „reformy rolnej”*. W ostatnim z podrozdziałów autorka najpierw zajęła się reformą rolną, a dopiero później ustrojem rolnym. Można było dostosować kolejność zagadnień w tytule do kolejności w tekście. Zabrakło wyjaśnienia zwrotu „reformacja agrarna”, który pojawia się w tytule, i wskazania, czym się ona różni od reformy rolnej.

Najciekawszą część publikacji stanowią dane statystyczne, zaprezentowane w sposób przejrzysty i opatrzone komentarzem. Tabele umiejętnie wplecione są w tekst główny i dotyczą różnych zagadnień, np. gęstości zaludnienia ludności żyjącej z rolnictwa i leśnictwa według województw w 1921 r. (s. 48), liczby i powierzchni gospodarstw wiejskich w 1921 r. (s. 80), stanu posiadania wielkiej własności ziemskiej (s. 82, 83, 84). Dane statystyczne prezentują również różnice dzielnicowe (s. 81). Na uwagę zasługują statystyki dotyczące wyników reform

rolnych (s. 88–91, 94–97, 107, 108, 125–131). Na stronie 161 znajduje się źle opisana tabela nr 30.

Zakończenie jest luźno związane z treścią książki. Autorka skupiła się na optyce ziemiańskiej dotyczącej reform. Brakuje stwierdzenia, że chłopci to była najliczniejsza część społeczeństwa i to ona dokonywała zmian przy urnie wyborczej. Autorka nie zaznaczyła, że za ziemię z reformy rolnej chłopci zapłacili, nie otrzymali jej za darmo (s. 247, 252). Nie można mówić o parcelacji jako o daniu ziemi chłopom (s. 111, 127, 132). Ta ziemia została chłopom sprzedana. Autorka w kilku miejscach dochodzi do sprzecznych wniosków, np. że likwidacja PGR-ów była reformą ewolucyjną (s. 246), chociaż na następnej stronie jest to już wydarzenie rewolucyjne.

Nie zgadzam się z tezą zawartą w ostatnim zdaniu zakończenia: „Reformy agrarne, analizowane oddzielnie, okazały się składnikami jednej wielkiej reformy agrarnej toczącej się przez analizowane stulecie”. To nie była jedna wielka reforma rolna realizowana etapami, ale oddzielne dwie reformy, wprowadzane w innym momencie historycznym i przez inne siły polityczne.

Uwłaszczenie i reformy rolne

Reformy rolne nie są wydarzeniami, które muszą być wykonane w określonym roku, w określonym miesiącu czy dniu. Reformy rolne kończą pewien okres. Można uznać, że feudalne społeczeństwo polskie w XIX w. było gotowe do zmian o charakterze kapitalistycznym, podobnie jak społeczeństwa zachodnioeuropejskie. Reformy te powinny zdjąć z chłopów ograniczenia hamujące rozwój ekonomiczny tej grupy społecznej. Część szlachty była gotowa do rezygnacji ze swoich profitów płynących z poddaństwa chłopów, natomiast część nie była. Autorka przedstawiła uwłaszczenie w XIX w. oddzielnie w trzech zaborach. Rozpoczęła od zaboru rosyjskiego (choć tam uwłaszczenie nastąpiło na końcu), następnie w austriackim, a na końcu w pruskim. Należało je przeanalizować chronologicznie. Uwłaszczenie to punkt zwrotny w dziejach chłopów, to początek modernizacji wsi oraz koniec feudalizmu. Można przyjąć, że uwłaszczenie w zaborze austriackim i rosyjskim zostało wprowadzone za późno i powinno zostać przeprowadzone przez polską szlachtę. Ugruntowało ono w chłopach przeświadczenie, że pomimo zaborów szlachta nie zmieniła podejścia do chłopów i nie wyciągnęła wniosków z upadku I Rzeczypospolitej. Car zrobił ogromną przysługę polskim chłopom z zaboru rosyjskiego i chłopci byli mu za to

wdzięczni, czemu nie należy się dziwić. Nie ma to nic wspólnego z brakiem poczucia narodowego. Autorka jako ocenę uwłaszczenia przytoczyła opinię ziemian. Należało o zdanie zapytać również chłopów. Warto wspomnieć, że do uwłaszczenia zdarzały się pojedyncze przypadki sprzedaży chłopów bez ziemi albo wymiana przykładowo chłopą za konia, co można uznać za odhumanizowanie chłopów (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak 2009: 226). Nie zgadzam się z opinią autorki: „Uwłaszczenie w Królestwie Polskim można nazwać bardziej zmianą prawnospołeczną i polityczną niż gospodarczą” (s. 38). Uwłaszczenie uwolniło chłopów z poddaństwa i zależności. Chłopi wreszcie mogli pracować na własny rachunek.

Jako przyczynę uchwalenia reformy rolnej z 1920 r. autorka uznała wojnę polsko-bolszewicką i chęć odciążenia chłopów od poparcia bolszewików (s. 70–71). Główną jednak przyczyną ogłoszenia ustawy było zachęcenie chłopów do wstąpienia do armii polskiej walczącej z bolszewikami. Chodziło, jak zawsze, o „mięso armatnie”. Wojen w XIX i XX w. bez udziału chłopów się nie wygrywało. I stąd zapis w ustawie rolnej o pierwszeństwie w nabywaniu ziemi dla inwalidów-żołnierzy i żołnierzy Armii Polskiej (s. 74) oraz zastrzeżenie, że dezercerzy byli pozbawieni możliwości nabywania ziemi. Osoby, które parcelowały nielegalnie w trudnym dla Polski momencie dziejowym, również zostały pozbawione możliwości udziału w reformie rolnej. Przy charakterystyce zasad reformy z 1925 r. autorka nie uwzględniła majątków ziemskich uprzemysłowionych (s. 75), co było ważne przy obchodzeniu przez ziemiaństwo zasad reformy. Do majątków uprzemysłowionych zaliczano przykładowo te posiadające gorzelnię lub krochmalnię i mogły działać sezonowo (Majcher-Ociesa 2010a; Majcher-Ociesa 2010b). Warto też wspomnieć, że reforma rolna została wprowadzona w wyniku paktu lanckorońskiego zawartego w 1923 r. między ziemiaństwem a PSL „Piast” i z tego już powodu nie mogła skrzywdzić ziemiaństwa.

Zabrakło oceny reformy rolnej, w tym wskazania, dla kogo była ona korzystna oraz w jaki sposób wpisywała się w aktualną politykę gospodarczą państwa. Reforma rolna była korzystna dla ziemiaństwa i średniozamożnych chłopów. Bogaci chłopci posiadający ponad 26 ha, czyli właściciele gospodarstw tzw. wielkokmiecy (Mieszczankowski 1983: 126–127), byli wyłączeni z kupna ziemi w ramach reformy rolnej poprzez określenie maksymalnej liczby ziemi znajdującej się w posiadaniu kupującego. Według reformy rolnej z 1920 r. to 23 ha (z wyjątkami do 45 ha), z 1925 r. to 20 ha (wyjątki na określonym terenie do 35 ha) (s. 77). Warto podkreślić, że w wyniku parcelacji chłopci kupowali ziemię po cenie rynkowej. Nie można więc takiej transakcji nazwać rewolucyj-

ną ani promocyjną. Rewolucją nie była więc cena ziemi, ale określenie wielkości majątku ziemskiego, który nie podlegał reformie rolnej. W ramach reformy rolnej parcelowano majątki osób zagrażających polskiej racji stanu, np. przedstawiciele mniejszości niemieckiej.

Czy rzeczywiście „Reforma agrarna w założeniu miała zmienić przedstawiony powyżej stan struktury agrarnej”? (s. 88). Wydaje mi się, że nie. Statystyka przedstawiona przez autorkę potwierdza to. Nikt nie oczekiwał, że struktura własności ziemi znacznie się zmieni. Reforma rolna miała uspokoić chłopów oraz pokazać rząd w dobrym świetle wśród najliczniejszej grupy wyborczej. W mojej opinii reforma rolna z 1925 r. spełniła pokładane w niej nadzieje, to znaczy uspokoiła wieś i nie rozparcelowała za dużo. Można zadać pytanie: dlaczego najwięcej ziemi rozparcelowano w latach 1925–1931? Wydaje mi się, że ziemianie czekali ze sprzedażą ziemi do momentu uchwalenia reformy rolnej.

Kolejny problem zaakcentowany przez autorkę to serwituty. Serwituty były własnością wspólną należącą do chłopów i ziemian, nie: „Chodziło o korzystanie z cudzej własności”. Powstanie serwitutów nie łączyło się z altruistycznym przekonaniem ziemian, że chłopci z małych kawałków ziemi nie są w stanie się utrzymać: „Samo powstanie praw serwitutowych na rzecz włościan pierwotnie było zjawiskiem pozytywnym, gdyż wyrażało powszechne przekonanie ziemiaństwa, że obszar gospodarstw włościańskich nie wystarcza do utrzymania rodziny chłopskiej i jednoczesnego wykonywania świadczeń na rzecz dworu”. I dalej: „Dlatego uważano za zjawisko naturalne życiowo, by włościanin oprócz ziemi wydzielonej do jego użytku korzystał z innych możliwości gospodarczych”. Ciekawe, o kim autorka pisała, że „uważano”? Natomiast zgadzam się z Martą Bład w kwestii stanu ówczesnej polskiej gospodarki: „Postęp i rezultaty reformy mogły być większe i trwalsze, gdyby lepiej rozwijały się pozarolnicze działy gospodarki, by wchłonąć nadmiar ludności z rolnictwa, i gdyby ludność wiejska w dostatecznej liczbie migrowała do uprzemysławiających się miast” (s. 101). Rzeczywiście problemem był słaby stan polskiej gospodarki. Rynek wewnętrzny nie był chłonny, a decydenci nie mieli pomysłu, jak ten rynek poszerzyć. Ówczesne państwo polskie poszło nawet dalej, zachęcając Polaków do emigracji, co można uznać za słabość (bezradność) samego państwa i za przejaw zapaści polskiej gospodarki.

Przy reformie z 1944 r. w opisie brakuje wskazania proporcji między chłopami, którzy skorzystali z reformy, a tymi, którzy nie skorzystali. Autorka też nie dodała, że komuniści przesładowali również bogatych chłopów i ich dzieci. Brakuje wreszcie wypunktowania powodów, dla których chłopci niechętnie sięgali po ziemię z parcelowanych majątków

ziemskich. Autorka zaakcentowała strach oraz lojalność niektórych chłopów i fernali względem ziemian. Relacje między chłopami a ziemianami były bardziej skomplikowane, o czym niżej. Na stronie 148 znajduje się ciekawe podsumowanie różnych stanowisk chłopów wobec reformy z 1944 r. Na uwagę zasługuje fragment o próbach odzyskania własności w 1945 r. przez ziemian. Ten wątek zasługuje na wyeksponowanie. Niestety, autorka umieściła te informacje w przypisie 23 (s. 158). Można porównać te pojedyncze nakazy reprywatyzacyjne z szerokim zwrotem mienia pożydowskiego, dopatrując się w aktywności komunistów pobudek politycznych i ideologicznych.

Bibliografia

Autorka wykorzystała bogatą i urozmaiconą bibliografię. Minusem jest to, że zaprezentowane materiały zostały ułożone w układzie alfabetycznym i nie widać tego bogactwa ani urozmaicenia. W pracy wykorzystano jedną jednostkę archiwalną, ze zbiorów przechowywanych przez IPN, oraz liczne źródła drukowane, w tym Dzienniki Ustaw. W części zastosowano skrót Dz.U., a w części pełny zapis. Monografistka nie sięgnęła też do źródeł prasowych, co uważam za znaczny błąd. Nie uwzględniła też kilku ważnych publikacji. Zabrakło *Historii chłopów polskich* pod redakcją Stefana Inglota oraz *Wieś polska 1939–1948* pod redakcją Krystyny Kersten i Tomasza Szaroty. Brakuje dwóch ważnych prac Mirosława Kłuska o Państwowym Banku Rolnym (Kłusek 2013) i o realizacji reformy rolnej z 1944 r. (Kłusek 2014). Badaczka korzystała ze spisów powszechnych oraz ze statystyki „Wielka własność rolna 1925 r.”, natomiast nie sięgnęła do spisów imiennych z lat 1923 i 1925 (*Dobra ziemskie* 2014). Nie wykorzystała też dokumentacji pozostawionej przez okręgowe urzędy ziemskie, choćby sondażowo.

W podrozdziale 5 rozdziału II pt. *Pamiętniki jako źródło wiedzy* Marta Błąd szeroko opisała źródła, z których można czerpać wiedzę na temat historii chłopów w skali mikro, a mianowicie konkursy, na które chłopcy nadsyłały prace. Informacje na temat konkretnych konkursów umieszczono w przypisach. Szkoda. Autorka nie wykorzystała efektów wszystkich konkursów (np. konkursu zorganizowanego w 1948 r. przez Instytut Prasy „Czytelnik”). Oprócz prac konkursowych monografistka wykorzystała cztery pamiętniki, ale niestety ich autorami nie byli chłopcy. Może warto byłoby zadać sobie trud i skonfrontować prace nadesłane na konkurs z pamiętnikami pisanymi bez tej inspiracji (np. Bojko 1959; Cichy 1980). Jedyne drukowane pamiętniki chłopcy, Wincentego Witosa,

pojawił się w przypisie i w tekście, ale nie został szeroko wykorzystany (Witos 1988; Witos 1990). Na uwagę zasługuje niepublikowany pamiętnik Antoniego Szcześniaka. Może warto by go wydać drukiem? Pamiętniki chłopów jako podstawa pracy to nie jest manewr nowy, z tej podstawy źródłowej skorzystała m.in. Karolina Koprowska w książce wydanej w 2018 r. pt. *Postronni? Zagłada w relacjach chłopskich świadków* (Koprowska 2018), jednak nie jest to próba udana.

Zemianie a chłopci

Autorka w publikacji z innej perspektywy przedstawiła chłopów i ziemian. Z jednej strony scharakteryzowała biedę chłopską, a z drugiej wyeksponowała zalety ziemian jako nośników „wartości patriotycznych i narodowych”, jako będących „solą ziemi” (s. 149). W największym skrócie praca zawiera informacje o bogatych ziemianach (którzy w wyniku reformy rolnej z 1944 r. zostali pozbawieni majątków) i biednych chłopach. Jedyne bogaty chłop pojawił się na s. 163 i był to Franciszek Zajac z gromady Trzebusz. Wspomnianego już Wincentego Witosy też można zaliczyć do zamożnych chłopów i o tym wspomnieć w tekście. Praca nie zawiera informacji o zróżnicowaniu majątkowym chłopów ani nie uwzględnia wkładu chłopów na rzecz polskiego społeczeństwa na płaszczyźnie ekonomicznej, społecznej czy politycznej. W podrozdziale trzecim pt. „«Cukier krzepi, ale nie nas», czyli o biedzie chłopskiej w pamiętnikach chłopów” autorka przedstawiła sytuację ubogich głodujących chłopów (s. 51–60). Zabrakło natomiast opisu życia codziennego gospodarstw np. wielkokmieciowych zatrudniających siłę najemną. Wizerunek chłopów jest jednowymiarowy.

Praca zawiera szereg subiektywnych odniesień i stwierdzeń dotyczących chłopów. Czytając niektóre fragmenty, można odnieść wrażenie, że chłopci to bezradne dzieci nieorientujące się w aktualnej sytuacji politycznej i społecznej: „W sytuacji «dwóch władz», «dwóch koncepcji» faktycznie chłopci mogli być dezorientowani”. Czy reszta społeczeństwa była dobrze zorientowana? Autorka różne sytuacje interpretuje na niekorzyść chłopów, np. „Można założyć, że nieobecność właściciela pozwalała chłopom brać jego ziemię, nierzadko w atmosferze powszechnej euforii” (s. 124). Czy przeprowadzono badania nad „powszechną euforią” wśród chłopów? Jako przykład „euforii” autorka podała tzw. święto reformy zorganizowane przez władze pod pałacem w Łańcucie. Czy chłopci sami urządzili to wydarzenie, czy urządzone je dla chłopów? Autorka akcentuje cechy, które niekoniecznie są najważniejsze, np. strach

chłopów (s. 120). Czy ziemianie nie odczuwali lęku (strachu) przed parcelacją? Wydaje się, że na zachowanie chłopów podczas reform wywierało wpływ wiele czynników, m.in. wcześniejsze relacje chłopów-ziemianie w skali mikro oraz kwestia ziemian jako pracodawców.

Przedmiotowe traktowanie chłopów widoczne jest w części przedstawiającej likwidację PGR-ów. Ciekawie brzmi zdanie „Tak jak niegdyś fernali przypisani byli do folwarku, tak też później pegeerowcy zostali zamknięci w osiedlu pegeerowskim jako swoistym getcie” (s. 226). Autorka stwierdziła: „Pracowników PGR-ów cechowały generalnie niski poziom wykształcenia i niska etyka pracy”. Czy w tej materii przeprowadzono badania, na których można oprzeć to stwierdzenie? Można też porównać efektywność PGR-ów z efektywnością w innych branżach, np. w budownictwie. Po przeczytaniu opisu sytuacji chłopów pracujących w zlikwidowanych PGR-ach można odnieść wrażenie, że ci ludzie sami są winni swojej biedzie. Jeżeli w jednym miejscu zwalnia się kilkuset pracowników, to z dnia na dzień nie znajdą oni innej pracy. Przykładowo, jeżeli upadł duży zakład przemysłowy, to zwolnieni robotnicy nie od razu znajdują pracę. Muszą się przekwalifikować lub wyjechać. Autorka nie podała również aktualnego wówczas poziomu bezrobocia w kraju (s. 231).

Neutralny obraz chłopów został zaprezentowany w podrozdziałach: „Kolektywizacja polskiej wsi i opór przeciw kolektywizacji”, „Kolektywizacja w *Pamiętnikach Nowego Pokolenia Chłopów Polskich*” oraz *Transformacja systemowa*. Autorka zaakcentowała „pozytywne” cechy, tj. przywiązanie do gospodarowania indywidualnego na roli, niechęć do komunizmu czy bohaterstwo w obronie ziemi (s. 164). Na stronie 239 mamy akapit dotyczący powrotu do czasów sprzed reformy: „Z wypowiedzi pamiętnikarzy wyłania się także niepokój związany z tworzeniem gospodarstw wielkoobszarowych na ziemi popegeerowskiej i obawa o powrót „panów”. Z cytatu zaprezentowanego przez autorkę poniżej wynika, że autor relacji uważał, że niektórzy z „ludowców” chcą gospodarować jak przedwojenni ziemianie. Jest to krytyka zachowania niektórych polityków reprezentujących wieś, a nie komentowanie powrotu „panów”. I ten cytat: „Jeden z pamiętnikarzy pisze tak: «Trochę to wygląda na tworzenie w Polsce nowej szlachty, obszarników. Nie wiem, jak to ma wyglądać, bo ludowcy od swego zarania walczyli o rozparcelowanie majątków ziemskich. Teraz znów niektórzy ludowcy chcą się przeistoczyć w obszarników»”(s. 239). Autorka nie wyeksponowała jednego wątku, który pojawiał się w tekstach, mianowicie według pamiętnikarzy PGR-y zostały zlikwidowane po to, aby ktoś się na nich wzbogacił (s. 238-239). I zaskakuje ostatnie zdanie autorki: „Ta wypowiedź sugeru-

je, że likwidacja PGR-ów była procesem politycznym. Należy jednak pamiętać, że znaczenie miały też wady organizacyjno-systemowe (instytucjonalne) PGR-ów i ich niedostosowanie do gospodarki rynkowej” (s. 241). Jest to podsumowanie niekomponujące się w żaden sposób z treścią rozdziału i sprzeczne z tezą zaprezentowaną w *Przedmowie*.

Charakterystyka ziemian zaprezentowana w pracy jest również jednowymiarowa. Brakuje charakterystyki struktury własnościowej ziemi wśród ziemian oraz informacji, jaka część ziemian posiadała ziemię. Na uwagę zasługuje opis sytuacji ziemiaństwa po reformie z 1944 r. Autorka operuje patetycznymi zwrotami. Przykładowo, „Znamienne, z jaką godnością i spokojem ziemianie przyjmowali swoją i swych dzieci dolę, wyznaczoną im przez komunizm. I nie była to bynajmniej bierność, ale raczej rys kultury ziemiańskiej wyznaczający zachowanie godności w każdych warunkach. Ziemiańskość bowiem nosiło się w sobie” (s. 157), „W relacjach ziemian nie widać skarg i narzekania, lecz przebijają hart i męstwo ducha, duma i wola niepoddawania się i organizowania sobie życia mimo wszystko, nadal z godnością i klasą, jaką reprezentowali ziemianie przed wojną” (s. 156). Idealizację ziemiaństwa widać choćby na przykładzie konspiracyjnej organizacji ziemian „Uprawa”: „nigdy nierozpracowanej przez Niemców, a obejmującej ponad 90% majątków Generalnej Guberni” (s. 149). Rzeczywistość wyglądała inaczej (Gapys 2014).

Zakończenie

Publikacja pomimo mniejszych i większych uchybień względem warsztatu historyka zasługuje na uwagę czytelników. Marta Bład zadała sobie trud przedstawienia dwóch reform rolnych z zarysowaniem czterech różnych epok i już ten cel zasługuje na docenienie. Jest to książka przekrojowa. Szczególnie cenne są zaprezentowane w niej dane statystyczne. Autorka dotarła do ciekawej i wartościowej literatury pamiętnikarskiej. Do niewątpliwych minusów należy zaliczyć niewykorzystanie w pracy prasy i materiałów archiwalnych. Pewnym uchybieniem jest też subiektywny opis ziemiaństwa i chłopstwa.

Literatura

- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., 2009, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa.
- Bojko J., 1959, *Ze wspomnień*, Warszawa.

- Cichy W., 1980, *Wspomnienia wiciarza*, Warszawa.
- Dobra ziemskie w województwie kieleckim według spisów z roku 1923 i 1925*, 2014, oprac. E. Majcher-Ociesa, M.B. Markowski, Kielce.
- Gapys J., 2014, *Mity i fakty. Wzajemne relacje sfer ziemiańskich z Armią Krajową na przykładzie Okręgu Armii Krajowej „Jodła”* [w:] *Mity i legendy w polskiej historii wojskowości*, red. W. Caban, J. Smoliński, przy współpracy J. Żaka, Kielce.
- Historia chłopów polskich*, 1980, red. S. Inglot, t. 3, Toruń.
- Leszczyńska C., 2019, *Gospodarka*, „Metamorfozy Społeczne”, t. 22.
- Leszczyński A., 2020, *Ludowa historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, Warszawa.
- Kłusek M., 2013, *Państwowy Bank Rolny w latach 1919–1949*, Wilanów.
- Kłusek M., 2014, *Nieruchomości ziemskie i ich właściciele w postępowaniach administracyjnych z lat 1944–1950 wywołanych realizacją dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej*, Kraków.
- Koprowska K., 2018, *Postroinni? Zagłada w relacjach chłopskich świadków*, Kraków.
- Kupczyk R., 2021, „*Graj, synu jeszcze*”. *Życie księdza doktora Henryka Piwońskiego (1925–1991)*, Kielce.
- Majcher-Ociesa E., 2010, *Zakłady przemysłowe w majątkach ziemskich w województwie kieleckim według danych Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Kielcach z 1923 roku*, „Między Wisłą a Pilicą”, t. 11.
- Majcher-Ociesa E., 2010, *Znaczenie obrotu ziemią w życiu codziennym ziemiaństwa w województwie kieleckim w dwudziestoleciu międzywojennym* [w:] *Z życia codziennego szlachty i ziemiaństwa między Wisłą a Pilicą w XVI–XX wieku*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce.
- Meus K., Chorążki M., 2018, *Na granicy. Monografia historyczna gminy Michałowice. Od schyłku XVIII wieku do 1949 roku*, t. 2, Michałowice.
- Mieszczankowki M., 1983, *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Witos W., 1988, *Moje wspomnienia*, cz. 1, Warszawa.
- Witos W., 1990, *Moje wspomnienia*, cz. 2, Warszawa.
- Zięba-Dąbrowska A., 2020, *Działalność parlamentarna i gospodarcza Adama Cieśli (1883–1944) z Sienna – posła Sejmu Ustawodawczego lat 1919–1922* [w:] *Fundamenty Niepodległej. Sejm Ustawodawczy (1919–1922)*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczek, J. Żaryn, Toruń.

Wykaz recenzentów nr 1(18)/2021 – 4(21)/2021

Robert Andrzejczyk
Agnieszka Całek
Jędrzej Chumiński
Małgorzata Duda
Joanna Dufurat
Arkadiusz Durasiewicz
Maciej Franz
Jerzy Gapys
Marianna Gładysz
Tomasz Głowiński
Ryszard Gryz
Joanna Jaroszyk
Natalia Jarska
Sławomir Kamosiński
Andrij Kharuk
Mirosław Kłusek
Jerzy Kojkoł
Kamil Kowalski
Krzysztof Koźbiał
Mariusz Krzysztofński

Edyta Majcher-Ociesa
Adriana Merta-Staszczak
Konrad Meus
Krzysztof Mroczkowski
Henrietta Nagy
Grzegorz Ostasz
Anna Paterek
Andrzej Pieczewski
Patrik Pleskot
Krzysztof Popiński
Katarzyna Sierakowska
Marek Sioma
Hanna Andrea Sólomfi
Józef Stala
Magdalena Szpunar
Damian Szymczak
Ryszard Tomczyk
Beata Wojciechowska
Kazimierz M. Wolsza
Marian Zalesko
Grzegorz Zamoyski

